

UŞAK ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDEKİ TÜRK DÖNEMİ KİTABELERİ VE MİMARİ PLASTİKLERİ

Türkan Acar*

Özet

Çalışmamız, Uşak Arkeoloji Müzesi'nde yer alan, Türk dönemi su yapılarına ilişkin kitabe ve mimari plastikleri içermektedir. Uşak, farklı tarihlerde çeşitli savaşlar ve yangınlar geçirmiş, bu nedenle, bazı anıtlar tahrip olmuş ya da tamamen ortadan kalkmıştır. Tanıtmaya çalıştığımız kitabeler ve mimari plastiklerin ait olduğu yapılar da bugün ayakta değildir. Uşak kent merkezinde eski kent dokusunun yavaş yavaş ortadan kalkması, çeşitli yapıların kentleşme ya da onarım adı altında yıkılması ya da yapılara malzeme ve form olarak yeni bir kimlik kazandırılması son yılların en vahim uygulamalarından biridir. Savaşlar, yangınlar ve zamanın etkisi ile yok olan yapılara ait kitabe ve mimari plastiklerin tanıtımlarının yapılması bir zamanlar tüm haşmetiyle ayakta olan bu yapılara tekrar hayat verecektir. Bu bağlamda kitabelerin transkripsiyonu verilerek hangi yapılara ait oldukları belirlenmiş, eserler çizimler ve fotoğraflarla birlikte tanıtılmıştır.

Anahtar kelimeler: Uşak, Uşak Arkeoloji Müzesi, çeşme, köprü, kitabe.

INSCRIPTION AND ARCHITECTURAL PLASTICS IN TURKISH PERIOD IN USAK ARCHEOLOGICAL MUSEUM

Abstract

Our study includes epitaphs and architectural plastics related to the Turkish Era artifacts that take place in Uşak Archeological Museum. Uşak underwent various wars and fires in different dates, some monuments fell into ruins or completely disappeared due to these negative conditions. The epitaphs and artifacts belonging to architectural plastics that we try to introduce do not stand still today. Disappearance of the texture of the historical city gradually, pulling down various artifacts under the name of urbanization or repair or providing the artifacts a new identity as materials and forms in central Uşak are the worst applications of the recent years. Introducing epitaphs and architectural plastics belonging to the artifacts that disappear by the effects of wars, fires and time will bring these artifacts, which stood still with all their glory once upon a time, into life again. In this respect the transcriptions of the epitaphs are provided and which artifacts they belong to have been determined, they are promoted with works of art, drawings and photographs.

Keywords: Uşak, Uşak Archeological Museum, fountain, bridge, inscription.

---

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, turkan.acar@usak.edu.tr

1. Giriş

Yapılan bilimsel araştırmalar ve kazılar sonucu, Uşak kentinin Prehistorik çağlardan günümüze kadar sürekli iskân edildiği anlaşılmaktadır. Bu araştırmalarda, kentte Flaviapolis ve Temenothyrai isimlerinin geçtiği çeşitli yazıtlar bulunmuştur. Kent, MÖ 2000-1200 yılları arasında Hititlerin, MÖ 650 yılına kadar Friglerin, daha sonra Persler tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar da Lidyalıların egemenliğinde varlığını sürdürmüştür. MÖ IV. yüzyılda ortadan kaldırılan Pers İmparatorluğu'ndan sonra Uşak, Makedonyalıların eline geçmiştir. MÖ II. yüzyılın sonlarına doğru da, Uşak ve çevresi Romalıların hâkimiyetine girmiştir. Temenothyrai, Hristiyanlık döneminde piskoposluk merkezi olmuştur¹.

Malazgirt Savaşı ile Anadolu'ya yayılan Türkler, Batı Anadolu'nun iç kısımlarıyla birlikte Uşak ve çevresine de yerleşmişlerdir. Bölge, Selçuklular ve Bizanslılar arasında birkaç kez el değiştirmiştir. M. 1283 tarihinden itibaren Uşak ve çevresi Germiyanogullarının hâkimiyetine girmiştir. Kaynaklarda Uşak'ın, H. 1451 tarihinde, Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı Kütahya'nın, bir kazası olduğu belirtilmektedir. XVI. yüzyılda Kütahya'ya bağlı bir kaza olan Uşak, XVII. , XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da kaza konumunu korumuştur. M. 1867 ve M. 1849 yılında iki büyük yangın geçiren Uşak, XX. yüzyılın başlarında, M. 1907 yılında nahiyeye dönüştürülmüştür. Uşak, 29 Ağustos 1920 tarihinde Yunanlılar tarafından işgal edilmiş, Yunanlılar, Büyük Taarruz sonrasında geri çekilirken, kenti yakmıştır. Kent, Yunan işgalinden 1 Eylül 1922'de kurtulmuştur. Uşak, 9 Ocak 1953 tarihli ve 6129 sayılı kanunla, il olmuştur².

Yukarıda kısaca tarihine değindiğimiz Uşak, farklı tarihlerde çeşitli savaşlar ve yangınlar geçirmiş, bu nedenle bazı anıtlar tahrip olmuş ya da tamamen ortadan kalkmıştır³. İncelememiz kapsamında yer alan, Uşak Arkeoloji Müzesi'nde bulunan kitabeler ve mimari plastiklerin ait oldukları yapılar da bugün ayakta değildir. Bağış ya da kentteki çeşitli bölgelerde yapılmış kazı çalışmalarıyla bulunarak müzeye getirilen bu eserlerin transkripsiyonlarının yapılarak, ait oldukları yapıların belirlenmesi, bugün ayakta olmayan yapılara bir anlamda hayat verecektir. Kentin

---

¹Türk Dönemi öncesi Uşak tarihi ve araştırmaları için bkz. F. V. J. Arundel (1834), ss. 104-118; L. Bas-W. H. Waddington (1870); K. Buresch (1898), ss. 161-167; T. Drew-Bear (1979), ss. 275-302; C. Taxier (1339), s. 273; E. Varinliođlu (2001), ss. 167-176; O. Dengiz (1943), ss. 272-273, 296; Ü. İzmirligil (1975), ss. 41-42; H. Tümer (1971), ss. 7-14; K. İnce (2004), ss. 6-7.

²Uşak'ın Türk dönemi tarihi için bkz. Evliya Çelebi (1993), s. 511; İ. H. Uzunçarşılı (1932), ss. 10-69; H. Tümer (1971), ss. 15-28; T. Baykara (1979), ss. 8-9; K. İnce (2004), ss. 7-10; M. A. Erdoğan (2001), ss. 187-200; Y. Sayan (1997), ss. 9-10; A. O. Uysal (2006), ss. 14, 34, 42, 44; M. Ç. Varlık (1974), ss. 69-80.

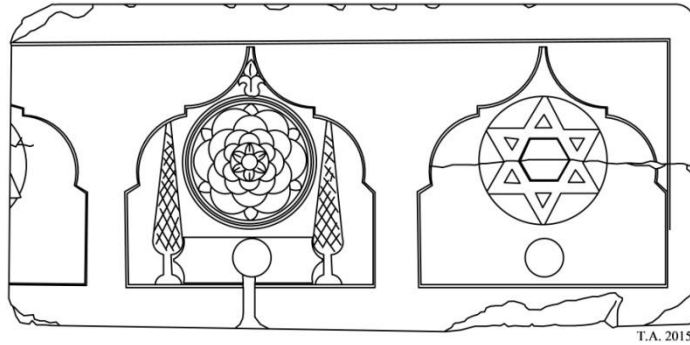
³Uşak'taki doğal afetler, yangınlar, hastalıklar için bkz. H. Tümer (1971), s. 144; G. Güneş (2001), ss. 275-280; Y. Sayan (2001), s. 451. Kaynaklarda 1890'lı yılların başlarında Uşak'ta 2 hamam, 45 çeşme olduğu belirtilmektedir. Bkz. G. Güneş (2001), s. 276.

kültürel mirası olan, bir köprünün ya da çeşmenin üzerinde duran ve banisine ait bilgiler içeren bu kitabeler, birer tarihi belge özelliği taşımaktadır.

Çalışmamızda⁴ öncelikle mimari plastiklerin ve kitabelerin çizimleri ile birlikte tanımları yapılacaktır. Bir sonraki aşamada daha önce yayınlanmış yayınlarda verilen bilgilere değinilecektir. Sonuç bölümünde ise eserlerin bugünkü durumları ile kaynaklardaki tartışmaya açık hususlar üzerinde durulacaktır.

2. Katalog

2. 1: Uşak Arkeoloji Müzesi'nde, 1.29.87 envanter numaralı mermer blok taş, müze envanter fişindeki bilgilere göre, 25.02.1987 tarihinde müzeye getirilmiştir. Çeşmede ayna taşı olarak kullanıldığı düşünülen parça, 150,5X71,5 cm ebatlarında, üstten 20-28 cm, sağ yandan 24 cm, sol yandan 24,5 cm kalınlığındadır. Ayna taşının alt kısmında, iki lüle yuvası bulunmaktadır. Ayna taşının ön yüzeyi, ikisi tam biri yarım şekilde verilmiş köşeleri pahlı sivri kemerli çökertmelerle hareketlendirilmiştir. Kemerlerden ortadakinin içerisinde, iki yanında birer selvi bulunan bir gülbezek motifi yer almaktadır. Gülbezeğin altında köşeleri pahlı yatay dikdörtgen bir pano, panonun ortasında da daire şeklinde lüle yuvası bulunmaktadır. Gülbezeğin üst kısmı, kemerin tepe noktasının içi, bir palmet motifi ile son bulmaktadır. Sağdaki kemer içerisinde ise altı kollu yıldız motifi (Mühr-ü Süleyman motifi) yer almaktadır. Aynı süsleme, bezeme yarım kesilse de, soldaki yarım kemerde de tekrar ediyor şeklindedir. Mermer parça üzerinde yüzeyde aşınmalar, çatlaklar ve kopmalar gözlenmektedir (Çizim 1, Fotoğraf 1).

Çizim 1: Uşak Arkeoloji Müzesi Envanter No:1.29.87 (Çizim: T. Acar).

⁴Bu çalışma, 2015 yılında Uşak Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Birimi Koordinatörlüğü tarafından kabul edilen "Uşak'taki Su Mimarisi" adlı proje çalışmasından üretilmiştir (**Proje No: 2015/SOSB002**).

Yazar, Uşak Arkeoloji Müzesi'ndeki eserleri incelememiz konusunda gerekli izni ve kolaylığı sağlayan eski Müze Müdürü Sayın Sabiha Pazarıcı ile tüm müze görevlilerine minnettardır.

Fotoğraf 1: Uşak Arkeoloji Müzesi Envanter No:1.29.87.

2. 2: Uşak Arkeoloji Müzesi yakınlarında yapılan kazının hafriyatından çıkan bir diğer ayna taşı⁵, form ve bezeme repertuarı olarak Uşak Arkeoloji Müzesi'ndeki 1.29.87 envanter numaralı ayna taşını tekrarlamaktadır. Taşın ebatları 165X85 cm, kalınlığı ise üstten 14 cm, sol yandan 16 cm dir. Ayna taşının ön yüzeyinde köşeleri pahlı üç sivri kemer vardır. Sağdaki kemer tam değildir, kemerin sağ kolu verilmemiştir. Ortadaki kemerin içerisinde altı kollu yıldız motifi (Müher-ü Süleyman motifi), yandaki kemerler içerisinde ise iki yanında birer selvi bulunan bir gülbez motifini yer almaktadır. Her üç kemerde, bezemelerin altında birer lüle yuvası açılmıştır. Bu ayna taşının üst kısmında köşeleri pahlanmış yatay dikdörtgen kartuş içerisinde kitabe bulunmaktadır. Ayna taşında, özellikle sol kısımda, büyük bir bölüm kopmuştur. Sağ taraftaki kitabenin bir kısmı da tahrip olmuştur. Mermer üzerine kabartma tekniğinde verilmiş kitabe iki satırdır (Çizim 2, Fotoğraf 2). Kitabenin Arapça ve Latin harfleriyle yazılışı şöyledir:

تجرى الماء حقى فى السبيل

حجزه عين الماء السلسبيل سنة ١١٦٥

⁵Müze envanter fişinde kazının hangi tarihte yapıldığına ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır.

“...Tecrî’l-mâu Hakkî fi’s-sebîl

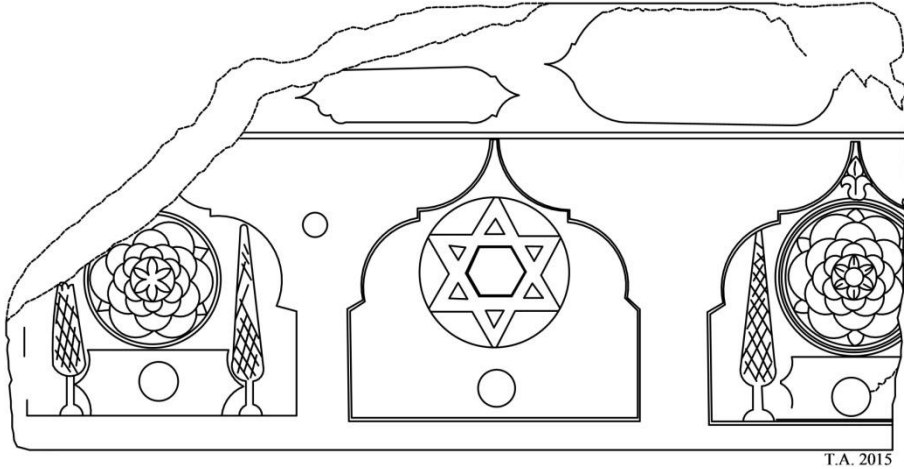
Hazihi aynü’l- mâi’s-selsebîl sene 1165”⁶

Soldaki kitabe kartuşu tek satırdan oluşmaktadır. Mermer üzerine kabartma tekniğinde verilmiş yazının Arapça ve Latin harfleriyle yazılışı şöyledir:

صاحبالخيرات والحسنات عثمان

“Sâhibü’l-hayrât ve’l-hasenât Osman”

Kitabesine göre çeşme, H. 1165/M. 1751-52 yılında Osman tarafından inşa edilmiştir.

Çizim 2: Uşak Arkeoloji Müzesi. Ayna Taşı (Çizim: T. Acar).

⁶Yazar kitabenin okunmasında katkı sağlayan Sayın Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL, Sayın Emekli Öğr. Gör. Aydoğan DEMİR, Sayın Yrd. Doç. Dr. Hikmet GÜLTEKİN, Sayın Yrd. Doç. Dr. Ayşe GÜLTEKİN, Sayın Yrd. Doç. Dr. Günnur AYDOĞDU ve Sayın Yrd. Doç. Dr. Mahmut AVCI'ya minnettardır.

Fotoğraf 2: Uşak Arkeoloji Müzesi. Ayna Taşı.

2.3: Uşak Arkeoloji Müzesi'nin bahçesinde yer alan çeşme kitabesi, 119X95 cm ebatlarındadır. Kitabe, mermer üzerine kabartma tekniğindedir. Beş satırdan meydana gelen kitabe metni Osmanlıca harflerle verilmiştir. Metin, tepe noktasında bir fiyonkla birleşen, kıvrım dallardan meydana gelen bir bitkisel bezeme ile taçlandırılmıştır. Mermer eser üzerinde yüzeyde aşınmalar ve kopmalar gözlenmektedir (Çizim 3, Fotoğraf 3). Kitabenin Arapça harflerle ve Latin harfleri ile yazılışı şöyledir:

۱۲۸۱

صاحب الحیرات جون پدر زاده حاجی

محمد اغا دلی اعیان اولدی دلیل هبیل زاده

اسماعیل اغا اولدی سبب تعمیرینه پدر زاده

حاجی احمد اغا اولدی سبب سنه ۱۳۱۷

“1281

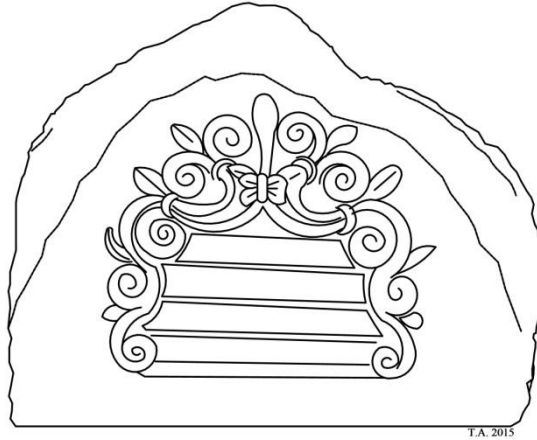
Sâhibü’l-hayrât çün Peder-zâde Hacı⁷

Mehmed Ağa deli ayan oldu delil Hebil-zâde⁸

İsmail Ağa oldu sebab-i tamirine Peder-zâde⁹

Hacı Ahmed Ağa oldu sebab sene 1317¹⁰”

Kitabe metnine göre H. 1281 yılında *Peder-zâde Hacı Mehmed Ağa* tarafından inşa edilen çeşme, H. 1317 yılında *Peder-zâde Hacı Ahmed Ağa* tarafından tamir edilmiştir.

---

⁷Bu satır H. Tümer (1971), s. 117 ve K. İnce (2004), s. 100’de *Sahibü-ül-hayrat çün Pederzade Hacı Mehmet Ağa* şeklinde okunmuştur.

⁸Bu satır H. Tümer (1971), s. 117 ve K. İnce (2004), s. 100’de *Deli Ayan oldu delil Hebilzade*; M. Z. Yıldırım (2011), s. 1329’da *Mehmed Ağalar a ’yan oldu delil Hebil-zâde* şeklinde okunmuştur.

⁹Bu satır H. Tümer (1971), s. 117 ve K. İnce (2004), s. 100’de *İsmail Ağa oldu sebab, tamirine* şeklinde okunmuştur.

¹⁰Bu satır H. Tümer (1971), s. 117 ve K. İnce (2004), s. 100’de *Pederzade Hacı Ahmet Ağa oldu sebab* şeklinde okunmuştur.

Çizim 3-Fotoğraf 3: Uşak Arkeoloji Müzesi. Çeşme Kitabesi (Çizim: T. Acar).

2.4: Müzenin bahçesindeki bir diğer kitabe, 69X44 cm ebatlarında, mermer üzerine kazıma tekniğindedir. Kitabede, birbirine paralel yatay ve dikey ikişer çizgi ile iki bölüm oluşturulmuştur. Sağdaki bölümde tarih, soldaki bölümde ise 4 satırdan meydana gelen metin kısmı bulunmaktadır (Fotoğraf 4). Kitabenin Arapça harflerle ve Latin harfleri ile yazılışı şöyledir:

Sağ kısmı:

سنه ١٢٧٧

Sol kısmı:

ماشاءالله

صاحب الحيرات والحسنات

صاحب و مالك حافظ

مرمرى مصطفى چالق والحليه سى

Sağ kısmı: “Sene 1277”

Sol Kısım: “Mâşâllah

Sâhibü’l-hayrât ve’l-hasenât

Sâhip ve maliki hafız

Mermerî Mustafa Çalık ve’l-halîlesi”

Kitabesine göre yapı, H. 1277 yılında Mermerci Mustafa Çalık ve zevcesi tarafından yapılmıştır. Kitabede herhangi bir yapı adı belirtilmemiştir. “Sâhibü’l-hayrât ve’l-hasenât” kalıbı genellikle çeşme, köprü gibi hayır yapılarında kullanılan ibaredir. Muhtemelen bu kitabe de bir hayır yapısına ait idi.

Fotoğraf 4: Uşak Arkeoloji Müzesi’ndeki kitabe.

2.5: Uşak Arkeoloji Müzesi 7.1.75 envanter numaralı eser, müze envanter fişine çeşme kitabesi olarak kaydedilmiştir. 21.05.1975 tarihinde Cevdet Çamören’den satın alınmıştır. Müzenin bahçesinde yer alan kitabe, bir köprü kitabesidir. Kitabe, 66X53 cm ebatlarındadır. Kitabe devşirme bir taşın ön yüzüne işlenmiştir. Yazı kabartma tekniğindedir. Üç satır altı bölümden oluşan metin, köşeleri pahlı kartuşlar içerisine yerleştirilmiştir. Metin kenger yapraklarından meydana gelen bir tepelikle son bulmaktadır. Kitabenin sağ kısmı çimento içerikli harç tabakası nedeniyle okunamamaktadır (Çizim 4, Fotoğraf 5-6). Kitabenin Arapça harflerle ve Latin harfleri ile yazılışı şöyledir:

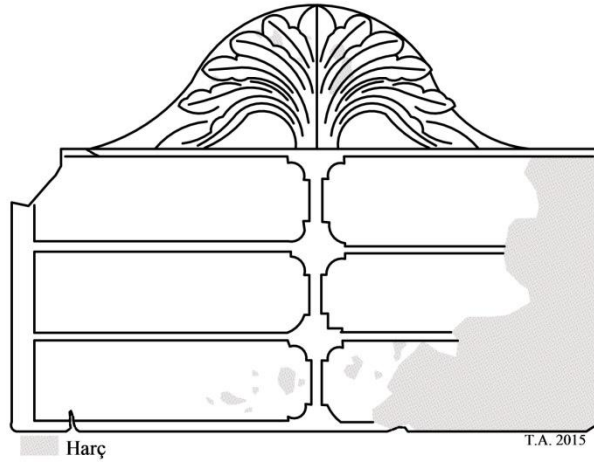
..... بولدى بو جسر همت طريق اوزره / دليل اولدى حسين اغا بو وقفه توليت اوزره
..... صراط مستقيم اوزره / عفو قلسون زونبونى خداسى هم جزا اوزره
..... اوزره / ماشاءالله كان سنه ١٢٨٥

“(?.....)¹¹..... buldu bu cisr-i himmet tarîk üzere / Delîl oldu Hüseyin Ağa bu vakfa tevliyet üzere¹²

(?.....)¹³ .....sırât-ı müstakîm üzere / Afv kılsun zünûbunu Hüdâsı¹⁴ hem ceza üzere

(?.....)¹⁵ ..... üzere / Mâşâllah-ü kâne sene 1285”

Kitabesine göre köprü H. 1285/M. M. 1868-69 yılında Hüseyin Ağa tarafından inşa ettirilmiştir.

Çizim 4: Uşak Arkeoloji Müzesi. 7.1.75 Envanter Numaralı köprü kitabesi (Çizim: T. Acar).

¹¹Harç nedeniyle okunamayan kısım H. Tümer (1971), s. 215'te ve K. İnce (2004), s. 97'de *Biavnillâh hitam* şeklinde okunmuştur.

¹²Cisr: Köprü. F. Devellioğlu (2001), s. 144.

¹³Harç nedeniyle okunamayan kısım H. Tümer (1971), s. 215'te ve K. İnce (2004), s. 97'de *Ola şefi' Resulümüz* şeklinde okunmuştur.

¹⁴H. Tümer (1971), s. 215'te ve K. İnce (2004), s. 97'de *Hudâ isi* şeklinde okunmuştur.

¹⁵Harç nedeniyle okunamayan kısım H. Tümer (1971), s. 215'te ve K. İnce (2004), s. 97'de (...) *dest-i kemaliyle beş ayak bir ayak* şeklinde okunmuştur.

Fotoğraf 5-6: Uşak Arkeoloji Müzesi. 7.1.75 Envanter Numaralı köprü kitabesinin ön ve arka yüzü.

2. Sonuç ve Tartışma

Yukarıda tanıtmaya çalıştığımız kitabe ve mimari plastikler, köprü ve çeşmelere ait bölümlerdir. Bugün bu eserler mevcut değildir. Eserlerden gelen verilerle ve aşağıda vermeye çalıştığımız kaynaklardaki bilgiler karşılaştırılarak eserlerin hangi yapıya ait olabileceği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Uşak'taki Türk dönemi eserleri ile ilgili en eski çalışmalardan biri H. Tümer (Tümer, 1971) tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Uşak, tarihi, coğrafyası, mimarisi ve kültürel değerleri ile tanıtılmıştır. Uşak ile ilgili kapsamlı bir diğer çalışma K. İnce'ye (İnce, 2004) aittir. Bu çalışmada da Uşak kent merkezinde yer alan Türk dönemi eserlerinin büyük bir kısmı çizim ve fotoğraflarla desteklenerek tanıtılmıştır. Son yıllarda Uşak'taki tarihi değerlerin ele alındığı bir çalışma da Uşak Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmiştir (Uşak Yapı Envanteri, 2007).

Uşak merkez ve köylerinde su yapılarına ait pek çok eser yer almaktadır. Bu eserlerden bazıları yıkılmış, bazılarının ise kitabeleri yerlerinden sökülmüştür. Haşim Tümer'in çalışmasında şehirde yüz altmışın üzerinde çeşme olduğuna değinilmiş ve şehir merkezinde yer alan on bir çeşme kitabeleriyle tanıtılmıştır (Tümer, 1971, ss. 113-124). Tümer, çalışmasında su yapıları olarak ayrıca 5 hamam, Türk dönemine ait 6 köprü ile kaplıcalara da değinmiştir (Tümer, 1971, ss. 134-137, 210-217, 141-143).

Kasım İnce'nin çalışmasında şehir merkezinde yer alan ve bugün ayakta olan 23 çeşme incelenmiştir (İnce: 2004, 69-83). İnce, bugün ayakta olmayan, kaynak taramasında tespit ettiği 9 çeşmeyi de çalışmasına eklemiştir (İnce: 2004, 98-101). Ayrıca ayakta olan 1 köprü ve 2 hamam; kaynaklardan yola çıkarak tanıttığı bugün ayakta olmayan 2 köprü ve 3 hamamdan da bahsetmektedir (İnce, 2004, ss. 65-67, 96-98).

Uşak Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün çalışmasında ise 22'si merkezde, 20'si merkeze bağlı köylerde, 7'si Banaz İlçesi'nde, 2'si Eşme İlçesi'nde, 10'u Karahallı İlçesi'nde, 12'si Sivashlı İlçesi'nde ve 8'i Ulubey'de olmak üzere 81 çeşme ele alınmıştır (Uşak, 2007, ss. 228-208). Çalışmada 9 köprü, 2 hamam ve bir kaplıca da bulunmaktadır (Uşak, 2007, ss. 309-317, 321-22, 327).

Uşak'taki 2014 yılı çalışmalarımızda¹⁶ il merkezine bağlı 90 köy taranmış ve bu köylerde 62 çeşme, 12 köprü, 2 çamaşırhane, 1 kaplıca tespit edilmiştir. Ulubey İlçesi'ne bağlı sadece 16 köye gidilebilmiş ve 5 çeşme ile 2 köprü belirlenmiştir. İl merkezinde 9 mahalledeki yapılar incelenmiş, 14 çeşme ve 1 hamam çalışılabilmiştir. 2015 yılı çalışmalarında merkezde yer alan 19 çeşme de incelenerek çalışmaya eklenmiştir. Kent merkezinde yapmış olduğumuz çalışmalarda bugün ayakta olan 33 çeşmeden 8'inde kitabe bulunurken¹⁷, 25'inde¹⁸ bugün kitabe yoktur. Uşak Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün çalışması günümüze en yakın tarihli bir çalışma olmasına rağmen, bu kaynakta yer alan çeşmelere ait bazı kitabeler de son birkaç yıl içerisinde yok olmuştur¹⁹.

---

¹⁶“Uşak İli ve İlçeleri Türk Dönemi Yüzey Araştırması”, adlı çalışma, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 140061 sayı ve 17.07.2014 tarihli izniyle, Uşak Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL tarafından yürütülmektedir. Projenin su mimarisi ile ilgili kısmı, dipnot 5'te de belirtildiği gibi Uşak Üniversitesi tarafından desteklenen projeye devam etmektedir.

¹⁷Kitabesi olan çeşmeler: Cimcim Çeşmesi, Ali Ağa Çeşmesi, Sofular Çeşmesi, Celep Çeşmesi, Eyricebucak Çeşmesi, Hebil Çeşmesi, Işık Sokak Çeşmesi (kitabe çok kötü durumdadır, sıva ve boya tabakaları nedeniyle okunamamaktadır) ve Şehitler Mezarlığı Çeşmesi.

¹⁸Uşak merkezde yer alan Boyalı Sokak Çeşmesi, Deveci Çeşmesi ve Gediz Uluyolu Çeşmesi'nin kitabeleri yakın bir tarihe kadar yerlerindedir. Ancak bugün bu eserlerin kitabelerin akıbeti bilinmemektedir. Kitabeler için bkz. Uşak (2007), ss. 231, 235, 238; İnce K. (2004), ss.71, 73.

¹⁹Boyalı Sokak Çeşmesi, Deveci Çeşmesi ve Gediz Uluyolu Çeşmesi'nde bugün kitabe yoktur. Kitabe metinleri ve fotoğrafları için bkz. Uşak: 2007, ss. 231, 235, 238. Ayrıca Ortaköy Kabaca Mevkii'nde yer alan Aslanlı Çeşme'de yer alan karşılıklı iki aslan/geyik figürü bulunan blok taş yerinden sökülmüştür. Daha önce üçgen

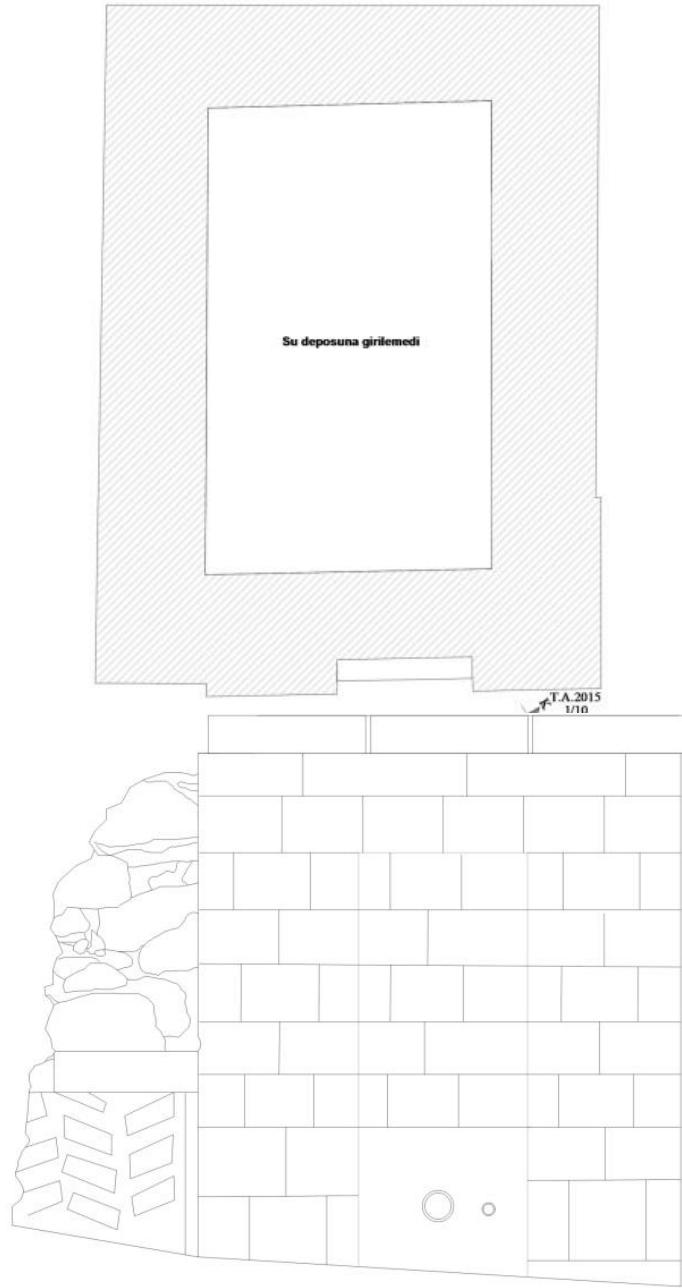
Yukarıda kısaca değindiğimiz çalışmalarda yer alan su yapıları bugün işlevsizlikten, zaman, doğa ve insanların sebep oldukları tahribatlarla gün geçtikçe yok olmaya başlamıştır. Çalışmamızda öncül olan düşünce, ilk aşamada bu eserlerin tespitinin yapılıp korunmaları yönünde dikkat çekilmesi için altlık oluşturmaktır. Arazi çalışmaları ile başladığımız tespitlerin bir diğer aşaması, müzede yer alan ve bugün ayakta olmayan yapılara ait kitabe ve mimari plastiklerin tanıtılmasıdır.

Katalog bölümünde 2. 1 numarayla tanıttığımız çeşme kitabesi, **Kaleardı Çeşmesi**'ne aittir (Fotoğraf 3). Kitabe metnine göre **H. 1281/M. 1864-65** yılında *Peder-zâde Hacı Mehmed Ağa* tarafından inşa edilen çeşme, **R. 1317/M. 1901-02** yılında *Peder-zâde Hacı Ahmed Ağa* tarafından tamir edilmiştir. Yapı H. Tümer ve K. İnce tarafından **Kale Ardı Çeşmesi** (Tümer, 1971, ss. 117-118; İnce, 2004, s. 100) şeklinde adlandırılarak tanıtılmıştır. Yapı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Envanter Fişi'nde de **Kaleardı Çeşmesi** olarak yer almaktadır. Hem kaynaklarda hem de envanter fişinde yapının kitabesi verilmiştir. Kaleardı Çeşmesi M.Z. Yıldırım tarafından da **Hebil-zâde Çeşmesi** şeklinde tanıtılmıştır (Yıldırım, 2011, s. 1329). Yıldırım, çalışmasında yayınladığı kitabeleri yerinde görmemiş, verdiği kitabe metinlerini Hüsnü Kâzım Ersoy'un notlarına dayandırmaktadır. Kaleardı Çeşmesi'ni de diğer kitabelerde olduğu şekilde herhangi bir konum belirtmeden: *Furun Karşısında*, demiş ve yapı hakkında bilgi vermeden sadece kitabesini yayınlamıştır.

Kaleardı Çeşmesi bugün form ve malzeme olarak tamamen değişmiştir (Çizim 5-6, Fotoğraf 7-8). Muhtemelen bu onarımlar sırasında kitabe yerinden sökülmüş ve müzeye getirilmiş olmalıdır.

---

alınlığın tepe noktasında herhangi bir bezeme yok iken bugün daire bir form içerisinde çiçek motifi bulunan bir devşirme parça eklenmiştir. Çeşmenin eski fotoğrafı için bkz. Uşak: 2007, s. 253.

Çizim 5-6: Kaleardı Çeşmesi. Plan ve cephe (Çizim: T. Acar).

Fotoğraf 7-8: Kaleardı Çeşmesi.

Katalog kısmında 2. 5 numarasıyla tanıtmaya çalıştığımız kitabe, bir köprü kitabesidir (Fotoğraf 5-6). Kitabesine göre köprü, **H. 1285/M. 1868-69** yılında **Hüseyin Ağa**²⁰ tarafından inşa ettirilmiştir. Kitabe müze tarafından 21.05.1975 tarihinde Cevdet Çamören'den satın alınmıştır. Kitabenin bugün hangi köprüye ait olduğu tartışmaya açıktır. Müzenin envanter fişinde çeşme kitabesi şeklinde işlenen eser, kaynaklarda farklı yapılara ait olarak verilmiştir.

H. Tümer çalışmasında kitabenin Mustafa Sedaroğlu'nun helvacı dükkanının duvarında olduğunu görmüş ve kitabenin iki gözlü **Halı Pazarı Köprüsü**'ne ait olduğunu belirtmektedir. Çalışmada Halı Pazarı köprülerinden birinin Hacı Gedik Hanı'nı geçer geçmez derenin üzerinde yer alan tek gözlü bir köprü olduğu ve bu köprünün kitabesinin olmadığı, çalışmamıza konu olan kitabenin de bu köprünün 100

---

²⁰Kitabede adı geçen Hüseyin Ağa, Hacı Osmanoğulları ailesinin dip dedesidir. Tümer (1971), s. 215, dph. 5.

metre kadar güneyindeki ikinci köprüye ait olduğu ileri sürülmüştür (Tümer, 1971, ss. 215-216).

K. İnce çalışmasında kitabeyi **Buğday Pazarı (Buğdaylı) Köprüsü**'nün kitabesi şeklinde yayınlamıştır. Köprü çalışmada, *kaynaklarda adı geçen eserler*, bölümünde yer almaktadır. Araştırmacı hem yapıyı hem de kitabeyi kaynaklardaki bilgilere göre yayınlamıştır (İnce, 2004, s. 97).

C. Çulpan çalışmasında **Halı Pazarı Köprüsü**'nü M. 1550 yılına, **Buğday Pazarı Köprüsü**'nü Uşak İl Yıllığı, 1967'ye göre M. 1600'e tarihlemektedir (Çulpan, 2002, ss. 224, 226).

G. Tunç, Dokuzsele Deresi üzerinde kitabesi olan tek köprünün *Haciosmanoğlu Hüseyin Ağa* tarafından yaptırılan **Buğdaylı (Buğdaypazarı) Köprüsü** olduğunu belirtmektedir. Araştırmacı, köprüyü Çulpan gibi M. 1600 yılına tarihlemektedir (Tunç, 1978, s. 38).

Sonuç olarak, bugün, Halı Pazarı ve Buğday Pazarı köprülerini görmek mümkün değildir. Kaynaklarda Halı Pazarı Köprüsü'nün 1973 yılına kadar kullanıldığı, sonradan üzerinin kapatıldığı belirtilmektedir²¹. Köprüye ait kitabe yukarıda da değinildiği üzere bir dönem bir dükkanın duvarına yerleştirilmiş²², daha sonra da müzeye getirilmiştir. Kitabe metni içerisinde köprünün adının geçmemesi ve farklı kaynaktaki iki farklı yapı isminin verilmesi çelişkiye açık bir durum yaratmaktadır. Bizde, Tunç gibi **Hüseyin Ağa** tarafından, M. 1868-69 yılında inşa ettirilen, köprünün **Buğdaylı (Buğday Pazarı) Köprüsü**'ne ait olduğu düşüncesindeyiz.

Uşak kent merkezinde eski kent dokusunun yavaş yavaş ortadan kalkması, çeşitli yapıların kentleşme ya da onarım adı altında yıkılması ya da malzeme ve form olarak yeni bir kimlik kazandırılması son yılların en vahim uygulamalarından biridir. Savaşlar, yangınlar ve zamanın etkisi ile yok olan yapılara ait kitabe ve mimari plastiklerin tanıtımlarının yapılması bir zamanlar tüm haşmetiyle ayakta olan bu yapılara tekrar hayat verecektir. Uşak Belediyesi'nin mülkiyetinde olan Kaleardı Çeşmesi'nin rölöve-restitüsyon-restorasyon projeleri hazırlanmaktadır. Bu çalışma kapsamında kitabenin ait olduğu yapıya tekrar yerleştirilmesi, konuyla ilgili kuruma bir öneri olarak sunulabilir. Buğdaylı Köprüsü, bugün mevcut yol kodunun yükselmesi ile görülemediğinden, köprünün kitabesinin yerine konması bu aşamada mümkün görülmemektedir. Kitabe levhası üzerindeki harç tabakası temizlendikten sonra gerekli bilgilerle birlikte müzede teşhir edilmesi bir kültür mirasımızın bir bakıma canlanmasını sağlayacaktır.

²¹Uşak İl Yıllığı, 1973, s. 205; K. İnce (2004), s. 96.

²²Mustafa Serdaroğlu'nun dükkanının da bulunduğu Vakıflara ait bu dükkanlar, 1960-65 yıllarında şahıslara satılmış, 1979-82 yıllarında belediye tarafından istimlak edilerek yıkılmıştır. Bkz. K. İnce (2004), s. 97, dpn.285.

3. Kaynaklar

- Arundell, F.V.J. (1834). *Discoveries in Asia Minor*. Georg Olms Verlag 1975, Hildesheim, New York (Nachdruck der Ausgabe London 1834).
- Baykara, T. (1979). Uşak Hakkında. *Uşak Halk Eğitimi Dergisi*, I (VI), 8-9.
- Buresch, K. (1898). Aus Lydien epigraphisch-geographische Reisefrüchte. *Druck und Verlag von B.G. Teubner*, Leipzig, 161-167.
- Çulpan, C. (2002). *Türk Taş Köprüleri*. Ankara.
- Dengiz, O. (1943). Uşak Tarihi Yolunda I. *Taşpınar*, 102-103-104, Afyon.
- Devellioğlu, F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara.
- Drew-Bear, T. (1979). The City of Temenothyrai in Phrygia. *Chiron* 9, 275-302, Lev. 7-8.
- Erdoğan, M. A. (2001). Onaltıncı Yüzyıl Ortalarında Uşak Şehri. *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, 1, İstanbul, 187-200.
- Evliya Çelebi, (1993). *Tam Metin Seyahatname*. C. VIII, İstanbul, Üçdal Neşriyat.
- Güneş, G. (2001). 1894 Uşak Yangını. *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, 1, İstanbul, 275-280.
- İnce, K. (2004). *Uşak'ta Türk Mimarisi*. Isparta.
- İzmirligil, Ü. (1975). Uşak-Selçukler Tümülüsleri. *T.A.D.*, XXII-1, Ankara.
- Le Bas Ph.-Waddington W.H. (1870), *Inscriptions grecques et latines recueillies en Asie Mineur*, No. 713-29.
- Sami, Ş. (2012). *Kâmûs-ı Türkî (Latin Harfleriyle)*. İstanbul.
- Sayan, Y. (1997). *Uşak Evleri*. Ankara.
- Sayan, Y. (2001). Uşak'ta Türk Devri Mimari Anıtları. *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, 1, İstanbul, 451-460.
- Texier, C. (1339). *Küçük Asya*. II, İstanbul.
- Tunç, G. (1978). *Taş Köprülerimiz*. Ankara.
- Tümer, H. (1971). *Uşak Tarihi*. İstanbul.
- Uşak Kültürel Değerler Yapı Envanteri* (2007). T.C. Uşak Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, İzmir.
- Uysal, A. O. (2006). *Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*. Ankara.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1932). *Kütahya Şehri*. İstanbul.

- Varinliođlu, E. (2001). Uşak Müzesindeki Yazıtlar. *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, 1, İstanbul, 167-176.
- Varlık, M.Ç. (1974). *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*. Ankara.
- Yıldırım, M.Z. (2011). Bazı Uşak Çeşmeleri ile İlgili Tespitler. *CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri (14-16 Nisan 2011 Uşak)*, II, İzmir, 1313-1334.

EKONOMİK KALKINMADA BEŞERİ SERMAYENİN ROLÜ VE TÜRKİYE’DE BEŞERİ KALKINMANIN GÖRÜNÜMÜ OLARAK İNSANİ GELİŞİM ENDEKSİ*

Zeki YILMAZ²³

Faik DANIŞOĞLU²⁴

Öz

Ekonomik kalkınma üzerine yapılan çalışmalarda, 1980’li yıllardan sonra ülkelerin daha çok sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda yaklaşık son 40 yıl öncesine kadar ki çalışmalarda geri planda kalan beşeri sermaye kavramı, günümüzde daha çok işlenmeye başlanmıştır. Böylece klasik anlamdaki üretim faktörlerine ilave olarak, emek faktörünün nitel yönü olarak değerlendirilen beşeri sermaye ülkelerin kalkınma politikalarında yerini almıştır. Genel olarak bireyin sahip olduğu bilgi, beceri ve yeteneklerinin toplamı şeklinde ifade edilen beşeri sermayenin, günümüzde ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi daha önemli hale gelmiştir. Ekonomik kalkınma, ülkedeki ekonomik büyümeye ek olarak, o ülkedeki yapısal gelişmeleri de içine alan bir kavramdır. Ülkelerdeki yapısal değişim ve dönüşümü gerçekleştiren en önemli faktörlerin başında ise beşeri sermaye gelmektedir. Bu nedenle ülkelerdeki yapısal değişim ve dönüşümle kalkınmayı gerçekleştirecek olan en önemli faktör olarak beşeri sermaye görülmektedir. Bu çalışmada, günümüzde ekonomik kalkınmanın en önemli belirleyicisi durumuna gelen beşeri sermayenin ekonomik kalkınmada oynadığı rol ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda, beşeri sermayenin eğitim ve sağlık gibi nitel unsurları ile ekonomik kalkınmadaki önemine değinilecek ve beşeri kalkınmanın göstergesi olarak kabul edilen, birleşmiş milletler insani kalkınma örgütünün hesapladığı beşeri kalkınma endeksinden yararlanılarak, Türkiye’deki beşeri kalkınmanın görünümü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Kalkınma, Beşeri Sermaye, Beşeri Kalkınma, Beşeri Kalkınma Endeksi, Türkiye.

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL ON ECONOMIC DEVELOPMENT AND THE HUMAN DEVELOPMENT INDEX AS THE VIEW OF HUMAN DEVELOPMENT IN TURKEY

Abstract

After the 1980s in studies on economic development, economical, social and cultural characteristics of countries are emphasized mostly. Concept of human capital that staying in background at studies have begun to processed in last 40 years. Human capital has replaced the country's growth and development policies as a classical production factors in addition to labour, physical capital, natural resources and enterprising factors. Human capital expressed as the sum of the knowledge, skills and abilities that has

---

* Bu çalışma Öğr. Gör. Faik Danişoğlu tarafından “Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü, Türkiye’de Beşeri Sermayenin Profili ve Türkiye Üzerine Ampirik Bir Analiz” 1983 – 2013” adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

²³ Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Öğretim Üyesi, zeki.yilmaz@dpu.edu.tr

²⁴ Öğr. Gör., Sinop Üniversitesi, Boyabat Meslek Yüksekokulu, Öğretim Görevlisi, fdanisoglu@sinop.edu.tr

individuals. Today the impact of human capital on economic development has become more important. Economic development, in addition to economic growth in the country, it is a concept involving structural developments in the country. Human capital is the most important factor that performs the structural development and transformation in the countries. For this reason, aimed to demonstrate the relationship development and human capital in countries. Therefore, human capital is seen as the most important factor that will carry out the development with structural progress and transformation in the countries. In this studies, we will try to explain the role of human capital on economic development. In recent years human capital become most important determinant of economic development. In this context, qualitative factors such as education and health will be referred to the importance of human capital in economic development and will be discussed_view of human development in Turkey. We will use the human development index, accepted as an indicator of human development while this discussion, that as specified by the United Nations Human Development Organization.

Keywords: Economic Development, Human Capital, Human Development, Human Development Index, Turkey.

Jel Codes: O15.

Giriş

Klasik iktisadi yaklaşımda yer alan üretim faktörleri emek, sermaye, doğal kaynaklar ve girişimci olarak belirtilmektedir. Ancak günümüz bilgi çağında, ülkelerin karşılaştığı ekonomik olayları açıklamakta klasik iktisadi yaklaşımın temel varsaydığı bu üretim faktörleri yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, günümüzün çağdaş ekonomik ve sosyal koşullarına göre iktisat yazınında bu üretim faktörlerinin yeniden tanımlanması ve yorumlanması gereği ortaya çıkmıştır.

Sermaye kavramı denildiğinde akla ilk olarak fabrika binaları, makine, teçhizat ve para gibi fiziki değerler akla gelmektedir. Ancak günümüzde sermaye kavramı içerisine beşeri sermaye kavramı yerleştirilmiştir. Beşeri sermaye, bireyleri ekonomik faaliyetlerinde daha etkin ve verimli olabilmeleri için kazandıkları bilgi ve beceriler toplamı olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamanın nedeni ise, günümüzde bilgi çağına geçilmesiyle ekonomik olayların da bilgiyle açıklanmaya başlanmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim bilgi, klasiklerin öne sürdüğü ekonomide azalan verimler kanununu bertaraf ederek beşeri sermaye aracılığıyla üretim fonksiyonuna dâhil edilmiş, teknolojiden teknoloji üretme olarak tanımlanan bilgi ekonomisi ilerlemeye başlamıştır. 1980’li yıllardan sonra başlayan bilgi çağına gelindiğinde, iktisadi büyüme ve kalkınmada yarattığı içsel etkiler nedeniyle fiziksel sermaye yanında beşeri sermayede üretim faktörü olarak kabul edilmiştir. Benzer şekilde beşeri sermayenin ürünü olan bilgi, yeni büyüme modellerinde, büyümenin kaynakları arasında önemli bir faktör olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede, gerek tarım gerekse sanayi toplumlarında niceliksel boyutu ile anılan ve gerekli olduğu kabul edilen emek faktörü, artık niteliksel özellikleriyle anılmaya başlanmıştır. Böylece işgücünün niteliksel boyutu, dolayısıyla ülkelerin beşeri sermaye stokları ve dinamikleri hiçbir çağda önemli olmadığı kadar önemli hale gelmiştir.

Yaşanan hızlı teknolojik gelişmeler ile değişen üretim biçimleri, bir taraftan insanlığın refahını yükseltmekte, diğer taraftan istihdam imkânlarını ciddi şekilde zorlamaktadır. Özellikle yüksek nüfusa sahip olan ülke ekonomilerinin bu dönüşümü gerçekleştirmeleri, sosyal adaletin sağlanabilmesi ve beşeri sermaye stokunun etkin şekilde değerlendirilebilmesi adına önemli bir zorunluluktur. Sağlık ve eğitim gibi en temel ihtiyaçları içerisinde barındıran beşeri sermaye kavramı, bu çerçevede 21. yüzyıl ile birlikte büyük bir sıçrama yaşamış, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler adına hem stratejik bir üretim faktörü, hem de iktisadi kalkınmanın öznesi konumuna gelmiştir. Oldukça genç ve büyük bir nüfusa sahip olan Türkiye açısından beşeri sermaye kavramının öneminin anlaşılması, beşeri sermaye potansiyelinin tespit edilmesi, gelecek yıllarda hızlı dönüşümler geçireceği kabul edilen ekonomik düzeninde Türkiye’nin daha etkin ekonomi politikaları uygulayarak daha sağlıklı bir iktisadi yapıya kavuşabilmesini sağlayabilecektir.

1. Ekonomik Kalkınma

Kalkınma kavramının tarihsel olarak ortaya çıkışının ardında, az gelişmiş olarak tanımlanan ülkelerde görülen beşeri acıların azaltılması ve bu ülkelerde maddi refahın artırılması yatmaktadır. Ekonomik kalkınma en genel ifadesiyle, bir ulusun arzu edilen şekilde gelişebilmesi amacıyla ulusal ekonominin bir bütün olarak düzenlenmesidir. Bu genel ifadeyle kalkınma, bir toplumda ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda arzu edilen her türlü değişim ve gelişim olarak tanımlanabilir (Tüylüoğlu ve Çeştepe, 2004: 29). Bu genel tanımlamanın yanı sıra, ekonomik kalkınma ilk olarak kişi başına düşen milli gelirin artırılması olarak tanımlanmaktadır. Ancak ekonomik kalkınma, kişi başına düşen milli gelirin artırılmasının yanında, üretim faktörlerinin miktar ve verimliliklerinin artırılması, sanayi kesiminin milli gelir ve ihracat içerisindeki payının artırılması gibi yapısal değişimleri de bünyesinde barındırmaktadır (Han ve Kaya, 2008: 2). Ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal yapıları belirli farklılıklar taşıdığı için ekonomik kalkınmayı tek bir değişkene bağlı ölçütlerle açıklamak oldukça zordur. Ekonomik kalkınmanın tam anlamıyla anlaşılması için gerek ekonomik gerekse sosyal olarak birçok değişimdeki gelişimi değerlendirme gereği ortaya çıkmıştır (Tuna ve Yumuşak, 2002: 2). Kalkınma, ekonomik ve sosyal değişkenlerdeki gelişimin bileşimi olarak tanımlandığına göre, bu kavramın merkezine insan faktörünü yerleştirmek doğru olacaktır. Bu anlamda kalkınmanın amacı, bireylerin mutlu bir şekilde uzun ve sağlıklı yaşam sürmesini sağlamak için gerekli ortamı oluşturmak ve her bir bireye sağlık, eğitim ve gelir unsurlarının kapsadığı koşulları, eşit imkânlarla sunulmasını ve evrensel hayat standartlarına ulaşabilmeyi amaçlamaktadır (Karataş ve Çankaya, 2010: 34).

Buradan yola çıkarak insan eksenli bir tanımlamayla ekonomik kalkınma, bireylerin eğitim düzeyinin yükseltilmesi ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi olarak tanımlanabilmektedir. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere bireylerin özellikle niteliklerini geliştirecek olan göstergeler ele alınmaktadır. Bireylerin en önemli niteliklerinin başında ise eğitimleri yer almaktadır, nitekim bu doğrultuda bir ülkede öğretmen, okul ve derslik başına düşen öğrenci sayısı ve o ülkedeki eğitim harcaması göstergeleri ekonomik kalkınma açısından ölçüt olarak ele alınmaktadır. Aynı şekilde sağlık açısından bakıldığında bir ülkede doktor, hemşire, hastane başına düşen hasta sayısı ve o ülkedeki sağlık harcamaları birer kalkınmışlık göstergesidir (Tuna ve Yumuşak, 2000: 3).

Günümüz bilgi toplumunda ise, ekonomik kalkınmanın temelini, bireylerin niteliklerindeki gelişmeyi ön plana çıkaran beşeri kalkınma oluşturmakta ve ekonomik kalkınma üzerine yapılan çalışmalarında bireyin niteliklerini ön plana çıkaran değişkenler kullanılmaktadır. Nitekim bu doğrultuda Birleşmiş Milletler İnsani Kalkınma Örgütünün (UNDP), ülkelerin beşeri kalkınmışlık göstergeleri olarak; doğumda beklenen yaşam süresi, beklenen ve ortalama okullaşma yılı ve kişi

başına düşen reel GSMH değişkenlerini kullanarak ülkelerin beşeri kalkınma endeksini (HDI) hesaplamaktadır (Human Development Report, 2010: 215).

1.1. Ekonomik Kalkınmanın Belirleyicileri

Bu kadar geniş bir tanımlaması olan ekonomik kalkınmanın, faktörlerinin olması da kaçınılmazdır. Bu faktörlerin başında doğal kaynaklar, fiziki sermaye birikimi, teknolojik gelişme ve beşeri kaynaklar gelmektedir. Bu faktörlerin ise, sayısal olarak çokluğu tek başına yeterli olmamakla birlikte, niteliksel olarak da farklılıklar taşımaları, kalkınmanın itici ve belirleyici gücü haline gelmelerine yol açmıştır. Bir ülkedeki ekonomik, kültürel ve siyasal yapının dönüştürülmesinde rol oynayan en önemli etkenler, kalkınmanın dinamiklerini oluşturmaktadır. Kalkınmanın bu dinamiklerin en önemli boyutunu ise, ekonomik boyutlar oluşturmaktadır. Ekonomik kalkınmanın temel boyutları olarak, doğal kaynaklar, fiziki sermaye birikimi, teknolojik gelişme ve emek oluşturmaktadır (Taban ve Kar, 2005: 9).

Ekonomik kalkınmanın temelini oluşturan bu faktörler, kalkınmayı iki yoldan etkilemektedir. Birincisi kalkınmayı belirleyen faktörlerin miktar olarak artırılması, ikincisi ise kalkınmayı belirleyen bu faktörlerin verimliliğinin artırılmasıdır. Bu verimlilik artışı ise, eğitim düzeyinin yükselmesi, iş bölümü ve daha ileri teknolojilerin geliştirilmesi gibi nedenlerle üretim faktörlerinin niteliğinin yükselmesinden kaynaklanmaktadır (Yıldırım, Karaman ve Taşdemir, 2009: 19).

1.1.1. Doğal Kaynaklar

İnsan ihtiyaçlarının giderilmesini ve toplumsal amaçların gerçekleştirilmesini olanaklı kılan, aynı zamanda bu girişimleri kolaylaştıran bütün araçlara kaynak adı verilir. Doğal kaynaklar üretim sürecinin önemli unsurlarını teşkil ederler. Başta petrol, doğal gaz, demir, çelik ve kömür gibi kaynaklar üretim sürecinin vazgeçilmezdirler. Bu çerçevede doğal kaynakların insan hayatının sürdürülebilmesi ve kolaylığı için kullanılması, iktisadi faaliyetler olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle toplumların ekonomik kalkınmaları ile sahip oldukları doğal kaynakları arasında kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerin kalkınma süreci açısından bu doğal kaynaklara sahip olmaları kadar, bu kaynakları üretim sürecinde kullanılabilir hale getirebilmeleri de önemlidir. Büyük miktarda doğal kaynağa sahip olmak, ekonomik kalkınmayı gerçekleştirebilmek için yeterli değildir. Az gelişmiş ülkelerin bir bölümü doğal kaynaklar bakımından zengindir, fakat doğal kaynaklarından etkin bir şekilde yararlanmamaktadırlar (Türker, 2000: 11).

1.1.2. Fiziki Sermaye Birikimi

Gelişmekte olan ülkeler için kalkınma, öncelikle sermaye birikimini arttırmak anlamına gelmektedir. Bu nedenle sermaye birikimi çoğu iktisatçı tarafından kalkınmanın temel koşulu olarak kabul edilmektedir. Sermaye birikimi genel olarak, toplumun üretmiş olduğu değerlerin tümünü tüketmeyip, bir kısmını yine üretimi

gerçekleştirecek olan sermaye mallarına ayırmasıdır. Aletler, makineler, ulaşım sistem ve araçları, sanayi gereçleri, fabrika ve donanımları gibi sermaye kompozisyonu içinde üretimin artırılmasında büyük rolü olan nesnelere, fiziki sermayenin değişik kalemleridir (Han ve Kaya, 2008: 53). Sermaye birikiminin önemini kavrayan az gelişmiş ülkeler, üretimlerini arttırabilmek için yatırım düzeylerini yükseltmenin zorunlu olduğunu ileri sürmektedirler. Bu bağlamda, kalkınma sanayileşmeyle, sanayileşme de sermaye birikimiyle, sermaye stokunun artırılmasıyla mümkündür (Kaynak, 2007: 237).

Sermaye birikimi için elde edilen net gelirden bir kısmının tüketilmeyip, tasarruf edilerek net yatırımlara dönüştürülmelidir; yani sermaye birikimi, cari gelirin belli bir miktarının gelecekteki çıktıyı dolayısıyla gelecekte elde edilecek geliri arttırmak için, tasarruf edilmesi ve bu tasarrufların yatırımlara dönüşmesi sonucunda oluşturulmaktadır. Yeni fabrikalar, makineler, araç ve gereçler ülkenin fiziksel kapasitesini, sermaye stokunu arttırmaktadır, fakat bu sermaye artışı için toplam yatırımlar, hali hazırdaki sermayenin amortisman²⁵ payından büyük olmalıdır (Türker, 2000: 11).

1.1.3. Teknolojik Gelişme

Ülkelerin kalkınmalarında temel kaynaklardan biri, belki de en önemlisi teknoloji faktörü olarak görülmektedir. Teknoloji, bir mal veya hizmetin üretimi için gerekli bilgi, organizasyon ve tekniklerin bütünü olarak ifade edilebilir (Kaya, 2004: 236). Teknoloji düzeyi ise, en geniş anlamıyla üretim süreci, ürünün kendisi, üretim ve yönetim organizasyonu, pazarlama ve satış sonrası servis ile ilgili bilgi ve deneyimlerin toplamı veya stoku olarak tanımlanabilir (Kibritçioğlu, 1998: 5). Bu stoktaki artış yani teknolojik ilerleme, ekonomik kalkınmanın lokomotifini olarak görülmektedir. Teknolojik ilerleme, yeni yaratıcı fikirlerin ortaya çıkardığı sosyal kazançların bir kısmını kar biçiminde elde etmeye çalışan bireylerin, yeni bilgiler arama çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Jones, 2001: 115). Teknolojiyle gelişme ise, bir üretim fonksiyonunda aynı girdi miktarı ile daha fazla miktarda ve daha yüksek kalitede mallar üretmeye olanak sağlamak veya tamamen yeni malların üretimini gerçekleştirmektir. Diğer taraftan teknolojik değişim ile sermaye yatırımı bir arada yürümektedir. Gelişmiş ülkelerde sermaye bol olduğu için teknolojik gelişmeler, inovasyonlar²⁶ daha sık gerçekleşmekte, bu durum da üretimin çeşitlendirilmesinde ve daha kaliteli gerçekleştirilmesinde büyük rol oynamaktadır. Azgelişmiş ülkelerde ise, yetersiz ve ilkel teknoloji ekonomik durgunluk ile koşut gitmektedir (Karakayalı ve Dilber, 2010: 44).

²⁵ Amortisman, üretim faaliyetleri sonucunda, mal ve hizmetler oluşturulurken geçmiş yıllardan devralınan sermaye mallarında meydana gelen aşınma ve eskimenin parasal karşılığıdır.

²⁶ İnovasyon, yeni veya önemli ölçüde değiştirilmiş ürün veya sürecin; yeni bir pazarlama yönteminin; ya da iş uygulamalarında, organizasyonunda veya dış ilişkilerde yeni bir organizasyon yönteminin uygulanmasıdır.

Sanayileşmiş ülkelerde uzun vadeli ekonomik büyümenin yarından fazlası, verimliliği arttıran veya sanayilerin geliştirilmesine yol açan teknolojik gelişmelere dayanmaktadır. Sanayide gelişme ise, sürekli yeni teknolojik yetkinliklerin kazanılmasını sağlayan süreç anlamını taşımaktadır (Kaya, 2004: 240). Teknolojinin gelişimi ile verimlilik arasında da doğrudan ilişki bulunmakta olup ileri teknoloji verimlilik anlamına gelmektedir. Ekonomik yaklaşımlarda, istihdamın verimliliğine bağlı olarak arttığı, verimlilik artışlarının ise büyük ölçüde teknolojik gelişmelerden kaynaklandığı kabul edilmiştir. Günümüzde gelişmekte olan ülkeler kalkınabilmeleri için uluslararası arenada rekabet edebilmelidirler. Bu rekabetin ise temel koşulu ucuz ve kaliteli ürün üretebilmektir. Bu doğrultuda, kalkınma çabasında olan ülkelerin, düşük maliyetli ve yüksek kaliteli ürün üretebilmeleri için üretim teknolojilerinin yenilenmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Uluslararası pazarlarda yoğun rekabetin yaşandığı bir ortamda başarılı olabilmek için, ülkelerin yapısına ve özelliklerine uygun ve en yeni teknolojilerin kullanılması sağlanmalıdır (Kaya, 2004: 240).

1.1.4. Beşeri Kaynaklar

Ekonomik kalkınmanın bir diğer belirleyicisini beşeri kaynak oluşturmaktadır. Beşeri kaynaklar aynı zamanda ekonomik kalkınmanın temelini de oluşturmaktadır. Burada beşeri kaynakların, kalkınmanın temelini oluşturması ile kastedilen, kalkınmayı belirleyen diğer kaynakların etkinliğinin beşeri kaynak tarafından belirlenmesinden gelmektedir. Bu bağlamda ekonomik kalkınmayı etkileyen diğer kaynakların verimliliğini arttırmak için, verimliliğinin de artırılması gerekmektedir (Çoban, 2004: 132). Beşeri kaynak, genel olarak nüfus faktörünün nicel ve nitel özelliklerinin toplamından oluşmaktadır. Nüfusun nicel özellikleri olarak, başta nüfusun miktarı, yaş ve cinsiyet yapısı gibi özellikleri gelmektedir. Nüfusun eğitim ve sağlık ile ilgili özellikleri ise, nüfusun nitel özelliklerini oluşturmaktadır. Nüfusun bu nitel ve nicel özellikleri aynı zamanda ekonomik kalkınmanın etkinliğini de belirlemektedir (Yumuşak, 2008: 11). Nüfusun nicel yönü olarak gelişmekte olan ülkelerde görülen hızlı nüfus artışının sahip olduğu sosyal ve ekonomik önemi, kalkınma ekonomisinin gündeminde özel bir yer edinmiştir. Nüfus ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişki, ekonomiyi arz ve talep yönünden olmak üzere iki koldan etkilemektedir. Arz yönünden nüfus artışı, mal ve hizmet üretimi için emek girdisindeki artışı ifade ederken, talep yönünden pazar genişlemesini ifade etmektedir (Han ve Kaya, 2008: 95).

Nüfus artışı, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler açısından ayrı ayrı değerlendirilmektedir. Gelişmiş ülkelerde nüfus artışı; gelir artışı, eğitim ve sağlık düzeyindeki artışla paralel özellik göstermektedir. Az gelişmiş ülkelerde ise, yüksek doğum oranları yanı sıra, ölüm oranlarındaki ve salgın hastalıklardaki azalmalar nüfusu miktar olarak artırmakta, ancak bu artışa gelir düzeyindeki, eğitim ve sağlık düzeyindeki artışlar paralellik gösterememektedir. Bu durumun doğal sonucu olarak, az gelişmiş ülkelerde nüfus artışı ile ekonomik kalkınma arasında negatif bir ilişki

kenedini göstermektedir (Taban ve Kar, 2005: 21). Ancak burada anlatılanlar da nüfusun nicel özelliklerinin ekonomik kalkınmayla olan ilişkisine değinilmiştir. Çalışmamızın ana teması ise, ekonomik kalkınmanın nüfusun nitel özellikleriyle, yani beşeri sermaye ile arasındaki ilişkiyi incelemektir.

2. Beşeri Sermaye Kavramı ve Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü

Beşeri sermaye genel anlamıyla, ekonomik faaliyetler yerine getirilirken, üretime katılan işgücünün sahip olduğu bilgi ve becerilerin toplamı olarak ifade edilmektedir. Diğer bir ifadeyle, üretim sürecine katılan bireylerin sahip olduğu nitel özellikleri vurgulayan bilgi, beceri, tecrübe ve dinamizm gibi pozitif değer yaratan kavramlar beşeri sermaye olarak tanımlanmaktadır (Eser ve Gökmen, 2009: 43). Kaynak'a göre beşeri sermaye, işgücünün tarafından içerilen tüm bilgi ve becerilerin toplamı olarak ifade edilmektedir (Kaynak, 2007: 21). Tunç'a göre beşeri sermaye, bireylerin yetenek, hüner ve bilgi yönünden yükselmesini ifade eden insan kaynaklarının geliştirilmesini, ekonomik anlamda insan sermayesi birikimini ve bu sermayenin gelişmede etkili olacak şekilde kullanımını ifade etmektedir (Tunç, 1998: 85). Beşeri sermayenin bu tanımlarına karşılık, az gelişmiş ülkelerde ciddi manada sıkıntısı çekilen, fakat diğer faktörlere kıyasla üzerinde yeterince durulmayan bir üretim faktörüdür. Az gelişmiş ülkelerde ekonomik kalkınmanın en büyük engelini fiziki sermaye yetersizliğinden çok, insan gücünün niteliksiz ve yetersiz olduğundan kaynaklandığı ileri sürülmektedir (Altay ve Pazarlıoğlu, 2007: 99). Beşeri sermaye, diğer üretim faktörlerinin daha verimli kullanılmasına da imkân veren, mevcut insan gücünün nitelik, nicelik ve meslek bilgilerinden oluşan bir iktisadi değerdir.

Ekonomik kalkınma konusunda pek çok çalışması bulunan Romer'e göre, bir ülkenin kalkınma hızı salt fiziksel sermayenin artmasından pek etkilenmemektedir. Kalkınma hızının artmasında esas etkinin, dünya pazarına açılmaktan, nitelikli mühendis ve bilim adamı sayısının artmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Ekonomik büyüme modellerinde beşeri sermaye özel bir rol oynamaktadır. Yeni ürünlerin üretimini sağlayan, teknolojik gelişmenin temelini oluşturan, araştırma ve geliştirme sektörünün anahtarı olan beşeri sermayedir. Beşeri sermaye birikimi fazla olan ülkeler, yeni ürünleri büyük bir hızla piyasaya sürmekte ve buna sonuç olarak hızlı bir büyüme gerçekleştirmektedirler. Eğitim; bilgi üreten, icat eden ve yenilikleri gerçekleştiren, insan yaratıcılığının kaynağını oluşturan temel kaynaktır. Ekonomik kalkınmanın temel güçlerini oluşturan bilim ve teknoloji öncelikle insanın beyin gücünün ürünleridir, ancak bu gücü harekete geçiren de genellikle eğitimidir (Baş, 2004: 25). Doğu Asya ekonomilerinin kalkınma yolundaki deneyimlerini inceleyen Lucas ise şu sonuca varmıştır; ekonomik kalkınmanın temel motoru beşeri sermaye birikimidir ve ülkeler arasındaki hayat standardı farklarının temel kaynağını, beşeri sermaye birikimindeki farklılıklar oluşturmaktadır. Maddi sermaye birikimi, ekonomik kalkınmada önemli bir rol oynamaktadır, ancak beşeri sermaye birikiminin yanında kesinlikle ikinci sırada kalmaktadır (Baş, 2004: 25). Georgi'ye göre, beşeri

sermaye ekonomik kalkınma sürecini üç farklı alandan etkilemektedir. İlk olarak, insani hüner, beceri, kabiliyet ve gelişim; okul, aile ya da sosyal çevreyle ilişkili olarak gelişmekte ve iktisadi hayatın içinde yer almaktadır. En temel beşeri sermaye yatırımları, yani eğitim ve sağlık yatırımları tarafından kalkınmanın yönü belirlenmektedir. Bu beşeri gelişim ise, hem statik hem dinamik bir unsur olabilmektedir. Çünkü emeğin niteliği ve niceliği arasında kurulan denge saf insani gelişim ile şekillenmekte ve üretim süreçlerini bu yolla belirlemektedir. İkinci olarak, girişimci kesim ekonominin kalkınma ve büyüme sürecinde belirleyici olmaktadır. Kullanılan teknoloji, üretim ve ulaşım araçları, girişimcilerin dinamik ya da statik hareket tarzlarıyla yakından ilişkilidir. Son olarak, ekonomideki bilgi stoku genellikle teknolojik düzeye etki etmekte ve kamusal faydalar sunmaktadırlar (Georgi, 2002: 464-469).

Beşeri sermayenin ekonomiye etkisi ise makro ve mikro düzeyde olmaktadır. Mikro etkileri birey, aile ve firmalar üzerinde görülür. Bu mikro etkiler belirli sahalarda yoğunlaşarak ülkenin makroekonomik alanlarına etki eder. Sözgelimi, eğitim yatırımları neticesinde, kişisel eğitimle, beşeri sermayenin niteliğinin yükselmesiyle gelirden meydana gelen artış, aile ve firma üzerinde etkilere sebep olabileceği gibi bunun yaygınlaşması gelir dağılımını, teknolojik gelişimi, verimliliği ve bölgesel kalkınma farklılıklarını değişik oranlarda etkiler. Bu etkiler dolaysız olabileceği gibi toplumsal, siyasi ve demografik faktörler vasıtasıyla dolaylı yollardan da gerçekleşebilir (Yumuşak ve Bilen, 2000: 82). Beşeri sermayenin tanımından yola çıkılarak ve ekonomik kalkınmaya olan birçok etkisinin tam anlamıyla anlaşılabilmesi için, beşeri sermayenin unsurlarının ortaya konulması gereği ortaya çıkmaktadır. Çünkü beşeri sermayenin eğitim, sağlık gibi temel unsurlarındaki gelişmişlik düzeyi ve bu düzeyi arttıracak olan gerekli gelir düzeyinin birlikte var olması halinde, beşeri sermayenin ekonomik kalkınma üzerindeki beklenen etkilerin ortaya çıkması mümkün olacaktır.

2.1. Beşeri Sermaye ve Eğitim

Eğitimin toplumun üretkenlik kapasitesini arttırarak, ekonomik kalkınmaya katkı sağladığı olgusu Adam Smith'e kadar dayanmaktadır (Wigley ve Akkoyunlu, 2011: 375). Bireylerin yeteneklerini geliştirerek, onların bilgi ve beceri edinmelerini ve sosyalleşmelerini sağlayan bir süreç olan eğitimin, ekonomik kalkınma ile yakından ilişkisi vardır. Kalkınmanın sağlanması için gerekli olan insan gücünün yetiştirilmesi, geliştirmesi ve bireylerin üretici hale getirilmesi eğitim aracılığı ile gerçekleştirilmektedir (Arabacı, 2011: 101). Eğitim çoğu zaman kelime anlamıyla kişinin sosyalleştirilmesi, hemcinslerine benzer ve topluma faydalı bir bireyin hazırlanması anlamına gelmektedir. Eğitim; bireyin davranışlarında, bireyin kendi tecrübesi yoluyla istenilen değişmeyi meydana getirme sürecidir. Geniş anlamda ise eğitim, çocuklara, gençlere ve yetişkinlere kazandırılacak zihinsel ve bedensel yetenekleri edindirmektir. Bu bakımdan beşeri sermayenin unsurları içinde yer alan

eğitimin, ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesinde önemli bir fonksiyonu bulunmaktadır (Taş ve Yenilmez, 2008: 158). Beşeri sermayenin temel bileşenlerinden olan eğitim, ekonomik ve sosyal boyutları itibari ile kalkınma sürecinin en önemli kaynaklarından biri olmuştur. Eğitimin kalkınma sürecinde önem taşıyan diğer faktörlerden farkı, sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal boyutları itibari ile bu süreçlere yön verebilmesidir (Saygılı ve Cihan, 2006: 21).

Eğitim, kalkınmanın gerekli kıldığı kültürel ve sosyal ortamın müsait hale gelmesini sağlayarak, toplumsal örgütlenmenin etkinliğini arttırmaktadır. Eğitim düzeyinin yükselmesiyle bilimsel araştırmalar artmakta, birçok azgelişmiş ülkede nitelikli insan gücü darboğazı aşmakta ve bilgi stoku yükselmektedir. Bunun sonucunda ise, teknolojik gelişmeler hızlanmakta, sosyokültürel ortamın frenleyici öğeleri kırılmakta ve bu doğrultuda ekonomik kalkınma hızlanmaktadır (Çolak, 2010: 115). Geri kalmışlığın en önemli nedeni üretim düzeyindeki düşüklük ve kalitesizliktir, zenginlik kalkınmada çok önemli bir öge olmakla birlikte kalkınmışlık anlamına gelmemektedir. Geri kalmışlıktan kurtulma, ulusal bilinçlenme ve değişme olayıdır. Bu ise yaratıcılığı, yenilikçiliği, dünya pazarlarına açılmayı zorunlu kılar. Kalkınmada, bilgili topluma, becerili insan gücüne gereksinim duyulmakta ve kalkınmanın beyni olan bireylerin bilinçlenmesi, araştırması, çalışması, öğrenmesi ve düşünme isteği ile donatılması gerekmektedir. Tüm bunların yolu ise, eğitimden geçmektedir (Baş, 2004: 23). Öte yandan eğitimin verimlilik üzerindeki etkisi kuşaklar boyunca sürmektedir. Eğitilmiş anne ve babalar daha sağlıklı ve eğitilmiş çocuklar yetiştirirler, bunun sonucu olarak da onların çocukları yaşamları boyunca ekonomik olarak daha verimli olmaktadır. Bu yetişmiş beşeri sermaye ise, verimliliği hem dolaylı hem de dolaysız yoldan arttırarak ekonomik kalkınmaya katkıda bulunur (Baş, 1997: 137).

Eğitilmiş insan gücü, farklı talep yapısı nedeniyle üretim faaliyetlerinin bileşimini ve niteliğini etkilemektedir. Daha kaliteli, farklılaştırılmış nitelikler taşıyan ve belirli standartlarla uyumlu mallara yönelik talep yapıları nedeniyle, firma örgütlenmesini sağlayacak ve kaynak tahsis süreçlerinde değişimi özendirecektir. Bu yolla da eğitim, girişimcilerin donanımlarını arttırarak, üretim süreçlerinin daha etkin yürütülmesini sağlayacaktır (Saygılı ve Cihan, 2006: 23). Yoksullukla mücadele ve gelir dağılımını daha eşitlikçi bir yapıya kavuşturulmasında en temel rolü oynayan etkenlerin başında da eğitim gelmektedir. Doğaldır ki, eğitim yoluyla donanımları iyileşen bireylerin daha yüksek bir ücretle istihdam edilmeleri mümkün olabilecektir. Bu kapsamda eğitim; düşük gelire sahip kesimlerde, yoksulluğun kuşaktan kuşağa aktarılmasını engelleyecek temel araçlardan biridir. Öte yandan eğitim, demokratikleşme, katılımçılık, insan hakları ve sosyal uyum gibi çağdaş toplumsal değerlerin yerleşmesinde ve politik istikrarın tesisinde büyük önem taşımaktadır. Elbette ki, eğitimin sosyal ve toplumsal faydaları bunlarla sınırlı değildir. Eğitim, özellikle kadınların işgücüne katılımını arttırarak, ülkelerin insan gücü potansiyellerinin etkin kullanılmasını sağlamaktadır (Saygılı ve Cihan, 2006: 23). Bilimsel araştırmalar

eğitim düzeyi ile kalkınmanın unsurları olan ekonomik kalkınma, siyasal ve toplumsal gelişme arasında doğrusal ilişkiler olduğunu ortaya çıkarmıştır. İnsan kaynağının, özellikle sosyal iyileşmeye ve buna bağlı olarak ekonomik gelişmeye katkısı oldukça büyüktür. Toplumsal uyum kapsamında eğitimin sosyal faydaları; daha az suç oranı, demokratikleşme, yönetime katılma, bireysel sağlığın korunması ve refah seviyesinin artması olarak özetlenebilir. Eğitim bu özellikleri ile sadece bireye değil, topluma da yarar sağlamakta ve kamu refah maliyetini düşürmektedir (Taş ve Yenilmez, 2008: 161).

Eğitimin beşeri sermaye oluşumundaki katkısının yadsınamaz olduğu bir gerçektir. Bu nedenle eğitim, beşeri sermaye ile ilgili birçok çalışmada tek unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyin sahip olduğu beşeri sermaye stoku, elde edeceği ücret miktarını belirlemede temel unsurlardan biridir. Bu sebeptendir ki bireyler beşeri sermaye stoklarını arttırmak adına yaşamlarının ve kaynaklarının belli bir bölümünü eğitime ayırırlar. Böylece eğitime ayırdıkları süre içinde elde edebilecekleri ücret gelirinden vazgeçerek okula giderler veya mesleki eğitim kurslarına katılırlar. Bu noktada bireyler için bir tercih söz konusudur. Bu tercih, ya o yaşa kadar geliştirdikleri beceri ve yetenek düzeyine karşılık gelen ücret düzeyinde çalışmayı kabul edeceklerdir; ya da bu ücret gelirinden vazgeçerek beceri ve yeteneklerini daha da atırma yolunu seçerek eğitim maliyetlerine katlanmayı göze alacaklardır (Canpolat, 2000: 270).

Beşeri sermaye üzerinde, dolayısıyla kalkınma üzerinde bu kadar önemli bir role sahip olan eğitim düzeyinin ölçülmesi amacıyla bir takım ölçütler ön plana çıkmaktadır. Bir toplumun eğitim seviyesinin analizinde kullanılan ölçütleri ise; okuryazarlık oranı, okullaşma oranı, eğitim ve öğretime milli gelirden ayrılan pay, kurumlardaki öğretmen, öğrenci ve teknik eleman sayısı gibi ölçütler sıralamak mümkündür (Karagül, 2012: 93).

2.2. Beşeri Sermaye ve Sağlık

Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'ne göre; sağlık, bireyin fiziksel ve zihinsel olarak optimal noktada olmasıdır. Sağlıklı olma durumu sadece hastalık ve rahatsızlığın olmaması değil, aynı zamanda akıl, zekâ, zihinsel ve ruhsal açıdan da iyi olma durumudur. Diğer taraftan sağlık, kişinin kültürel, dinsel ya da sosyal durumuna göre değişebilmektedir (Yumuşak ve Yıldırım, 2009: 58). Sağlık, bireylerin eğitim ve ekonomik durumlarına göre de farklılaşmaktadır. Bu nedenle sağlık, hem subjektif hem de objektif olarak ele alınabilmektedir. Subjektif sağlık, kişilerin kendilerini sağlıklı olarak hissettikleri durumdur. Objektif sağlık ise, sağlıklı kişinin kendisini uzmanların teşhisleri sonucunda iyi hissetmesi ile sağlık kavramının gerçekleştiğini açıklamaktadır. Sağlık kişinin hem fiziksel hem de zihinsel haliyle ilgili olduğundan; sağlık hizmetleri, bireylerin ve toplumun fiziksel, zihinsel, ruhsal ve sosyal açıdan iyi bir durumda hayatlarını devam ettirebilmeleri için yapılması gerekenler şeklinde tanımlanabilir (Yumuşak ve Yıldırım, 2009: 58). Bir ülkenin ekonomik

kalkınmasında eğitime yapılan yatırımların rolü ne kadar büyük ise, sağlık sektörüne yapılan yatırımların rolü de o kadar büyüktür. Çünkü sağlık, bireylerin daha iyi eğitilebilecek olmaları ve daha önemlisi sağlıklı bireylerin eğitilmesi durumunda eğitim yatırımlarından daha uzun süreli yararlanma imkânının doğacak olması, eğitimin yanında sağlığa da önem verilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, eğitim ve sağlığın birbirini tamamladığı, ekonomik kalkınma açısından fiziki sermayeye ve eğitime yapılan yatırımların benzerinin, sağlığa da yapılması gerektiği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır (Taban ve Kar, 2004: 290).

Yapılan araştırmalar sağlık düzeyinin yetersiz olmasının, hastalıkların, çocuk ölümlerinin ve ortalama ömrün kısa oluşunun ne türden bir üretim kaybına yol açacağını ortaya koyarak, sağlığın iktisadi verimlilik açısından önemini ortaya koymaya çalışmıştır. Beşeri sermayenin hayati unsuru olarak sağlık konusundaki yetersizliklerin ekonomik kalkınma sürecinde birçok olumsuz etkileri bulunmaktadır. Toplumda görülen hastalıkların sıklığı ve sürekliliği, çalışan kişilerin üretkenliklerini büyük ölçüde zayıflatmakta, hatta hastalığın ağırlığına göre imkânsız hale getirebilmekte, böylelikle işçilerin aktif olarak çalışma süresi kısalmaktadır. Bireylerin zayıf düşmesinde ve hastalanmasında, yetersiz ve sağlıksız beslenmenin etkisi görülmektedir. Özellikle beslenme yetersizliği az gelişmiş ülkelerin en önemli sorunlarından biridir. Bir toplumdaki beslenme düzeyi, kişi başına düşen kalori miktarıyla ölçülmektedir. Kişi başına düşen günlük kalori miktarı 2500'ün altına düşen ülkelerde beslenme yetersizliği olduğu söylenebilir. Beslenme yetersizliğinin tek nedeni ya da göstergesi günlük kalori tüketiminin düşük olması değildir, günlük kalori tüketimi 2500'ün üzerinde olsa dahi, bu kalorinin tahıl ya da pirinç gibi tek bir besinden sağlanması da önemli bir beslenme bozukluğudur. Öte yandan çoğu az gelişmiş ülkede besin değeri oranının yanlış belirlenmesi daha büyük bir sorundur. Bu ülkelerin beslenme alışkanlıklarında karbonhidratlı besinlerin payı çok yüksek, proteinli besinlerin payı ise çok düşüktür. Oysa dengeli beslenebilmek için bir kişinin normal olarak günlük 70 gram protein tüketmesi, bunun ise yarısının hayvansal kökenli olması gerekmektedir. Nitekim ülkelerin kişi başına düşen geliri ile kişi başına düşen hayvansal protein miktarı arasında doğru yönlü bir ilişki vardır (Han ve Kaya, 2008: 23). Bir ülkede sağlık koşullarının belirlenmesinde ise, nüfusa oranla hastalıklardan ve salgınlardan ölenlerin sayısı, hastane, çeşitli sağlık tesisleri, tıbbi araştırma kurumları, yatak sayısı, doktor sayısı ve kamunun sağlık harcamaları gibi göstergeler kullanılmaktadır. Bu konuyla ilgili çeşitli istatistikler, az gelişmiş ülkelerde bu oranların çok yetersiz olmasının yanında, ülke çapındaki dağılımında çok dengesiz olduğunu göstermektedir. Sağlık koşulları ve beslenme yetersizliğine bağlı olarak az gelişmiş ülkelerde ortalama ömrün kısa olduğu görülmektedir (Han ve Kaya, 2008: 24). Ortalama ömrün kısalığı, kişilerin aktif olarak çalışabilme sürelerini düşürerek bir yandan emek arzını daraltırken, öte yandan eğitimin toplam verimliliğini düşürmektedir. Böylelikle eğitime yapılacak yatırımın sosyal ve kişisel

getirisi azalacağı için cazibesi de kalmamakta, bu da beşeri sermaye birikimini azaltmakta ve buna bağlı olarak kişilerin verimliliğini düşürmektedir.

Ülkeler, ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirirken sağlık konusunda da ciddi atılımlar yapmak durumundadırlar. Sağlık sektörünün kalkınmadaki rolünü ön plana çıkaran yaklaşımlarda sektörün önemi artırılarak ülkelerin kalkınmışlık göstergelerinde sağlık verileri de yer almaya başlamıştır. Toplam sağlık harcamalarının topluma yansımaları olan kişi başına düşen hekim sayısı, yatak sayısı, ilaç tüketimi, sağlık hizmetleri kalitesi ile bunlara ulaşılabilirlik ve bunların uzantısı olan bebek ölüm oranı, genel ölüm oranı ve ortalama ömür gibi temel sağlık göstergeleri, toplumun kalkınmışlık düzeyini gösteren faktörlerdir. Ülkelerde uygulanan sağlık politikaları ve sağlığın kurumsallaşması, toplumların politik ve ekonomik koşullarına, toplumsal yapılarına, değer sistemlerine, sağlık koşullarındaki toplumsal değişiklik ve gereksinimlerine göre şekil almaktadır. Türk sağlık politikası ve bunun kurumsallaşması ise, sosyal devlet anlayışının bir gereğidir. Türkiye’de herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamasını, sağlık hizmetlerinden eşit bir şekilde faydalanılmasını sağlama görevi ise, anayasa ile devletin yükümlülüğüne verilmiştir (Günel, 2006: 20).

3. Beşeri Sermayenin Ölçümü Olarak Beşeri Kalkınma Endeksi (HDI)

Ekonomik kalkınma ile beşeri sermaye arasındaki ilişkinin gelişmesi, çalışmalara sık sık konu olmasıyla birlikte, Birleşmiş Milletler Kalkınma Örgütü (UNDP), ülkelerdeki beşeri sermaye gelişimini gözlemlemek ve beşeri kalkınmışlığı ölçmek amacıyla, beşeri sermayenin unsurlarına ait belirli değişkenleri kullanarak, Beşeri Kalkınma Endeksi²⁷ (HDI) oluşturmuş ve bu doğrultuda çalışmalara başlamıştır. UNDP’nin bu çalışmalarında temel görüş olarak, ekonomik gelişmişliğin, kalkınmışlığın sadece büyüme hızıyla değil, bunun yanı sıra bireylerin refah düzeylerinin de kalkınmışlık göstergesi olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmesidir. Bu doğrultuda örgüt, beşeri sermayenin unsurlarına yönelik olarak; doğumda beklenen yaşam süresi, beklenen ve ortalama okullaşma yılı ve kişi başına düşen reel GSMH değişkenlerini kalkınmışlığın göstergesi olarak ele almıştır.

UNDP tarafından 1990 yılından başlayarak, her yıl yayınlanan insani gelişim raporlarında, bir toplumun gerçek zenginliği olarak, insanların hoşlanacağı bir çevreye olanak sağlayan, sağlıklı ve özgün bir yaşam ortamından yararlanabilen yurttaşlar ile sağlanabileceği sıklıkla ifade edilmiştir (Human Development Report, 1995: 11). İnsani gelişme, insanların önündeki seçeneklerin artması süreci şeklinde tanımlanabilir (Human Development Report, 1990: 10). İnsani gelişmişliği bu anlamda iki yönüyle ele almak gerekmektedir. Birincisi bireylerin bilgi, beceri ve sağlık gibi niteliklere sahip olması; ikincisi ise, sahip olunan bu niteliklerin

---

²⁷ Beşeri Kalkınma Endeksi (Human Development Index); İnsani Gelişim İndeksi ya da İnsanca Gelişme İndeksi olarak çevirisi gerçekleştirilmiş olan kavram, İnsani Gelişme Dizini olarak da adlandırılmaktadır.

kullanılabilirliktir. Bu açıdan bakıldığında, her iki yönün de birbirini dengelemesi gerekmektedir. Aksi halde kullanıma olanağı olmayan bu niteliklerin, kalkınma açısından bir anlamı da olmamaktadır. Buna koşul olarak, 1990 yılından başlayarak hemen hemen her yıl yayımlanan insani gelişim raporları beşeri sermayeye yönelik farklı konuları ele almaktadır (Human Development Report, 2014: 21).

UNDP'ye göre; beşeri kalkınma, bireylerin imkânlarını artırma süreci olarak tanımlanmakta, uzun, sağlıklı ve kaliteli bir yaşamı, bilgi edinmeyi ve tüm bunların gerçekleştirilmesi için bireylere gerekli koşul ve kaynakların sağlanmasını içermektedir. Bunların yanı sıra insani gelişim, kültürel, politik ve ekonomik özgürlükler başta olmak üzere, insan haklarının, bireylerin daha verimli ve yaratıcı olmalarını sağlayacak koşulların artırılması gibi birçok boyutu içinde barındırmaktadır. Ancak beşeri kalkınmanın birçok sayıda göstergesinin olmasıyla birlikte ve bu göstergelerin ölçümünde yaşanan zorluklar nedeniyle örgüt, göstergelere belirli sınırlamalar getirmek zorunda kalmıştır ve bu yüzden beşeri kalkınmanın sadece üç boyutu ile ölçümlerini yapmakta ve bu doğrultuda insani gelişim dizinini kendisine referans almaktadır.

3.1. İnsani Gelişim Dizini

İnsani gelişim dizini, UNDP'nin beşeri kalkınmışlık göstergesi olarak kullandığı değişkenleri boyutlarıyla tanımlamaktadır (Human Development Report, 2010: 215). Bu doğrultuda; Uzun ve sağlıklı yaşam boyutu olarak, doğumda beklenen yaşam süresi²⁸ ölçü alınmaktadır. Doğumda beklenen yaşam süresinin önemi, sağlık ve beslenmeyle ilgili iyi bir yaşamın en önemli ve hayati ölçüsü olmasından kaynaklanmaktadır. Bireylerin sağlıklarıyla ve beslenmeyle ilgili aldığı hizmetlerin iyi durumda olduğu ülkelerde doğumda beklenen yaşam süresi, diğer ülkelere göre daha uzun olmaktadır. Bilgi ve eğitim boyutu olarak, beklenen okullaşma yılı²⁹ ve ortalama okullaşma yılı³⁰ ile hesaplanabilen bilgi ve eğitim düzeyi, beşeri kalkınma endeksinin ölçülmesi en kolay boyutudur. Burada hesaplama yapılırken, beklenen okullaşma yılı ve ortalama okullaşma yılı verileri kullanılarak hesaplanmış eğitim alt endekslerinin aritmetik ortalaması alınmaktadır (http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2015_technical_notes.pdf).

Gelir veya yaşam standardı boyutu olarak, kişi başına düşen reel GSMH³¹ ile hesaplanan boyut yer almaktadır. Bu boyut, beşeri kalkınmanın ölçülmesi en zor olan boyutunu oluşturmaktadır, çünkü bu boyut hakkında güvenilir veriler bulmak kolay olmamaktadır. Bundan dolayı, ülkeler arasındaki farklılıkları gidermek amacıyla

²⁸ Yeni doğmuş bireylerin tüm yaşamı boyunca, doğum anındaki mortalite koşullarının aynı olduğu varsayımı altında beklenen ortalama yaşam süresidir.

²⁹ Yaşa bağlı okul kayıt oranlarının mevcut şekilde kalması halinde, okula başlama yaşındaki bir çocuğun öğrenim hayatının toplam yıl sayısını göstermektedir.

³⁰ 25 yaş ve üzeri kişilerin hayatı boyunca aldıkları eğitim yıllarının ortalamasıdır.

³¹ Bir ülkenin GSMH'nin, o ülkenin nüfusuna bölünmesi ile bulunan değerdir.

satın alma gücü paritesine göre hesaplanmış kişi başına düşen reel GSMH rakamları kullanılmakta ve gelirin bireylerin refah düzeyine olan marjinal katkısını dikkate alan hesaplamalar yapılmaktadır. Ancak bu rakamlar, gelirin dağılımını göz ardı etmektedir, yine de bu boyutun mümkün olan verilerle en iyi ölçümünü bu rakamlar ifade etmektedir. 2010 yılında İnsani Gelişme Raporunu incelendiğinde, ölçümü yapılan bu üç boyut, şemasal bir biçimde Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: İnsani Gelişim Dizini

Boyut	Sağlık	Eğitim		Gelir (Yaşam)
Göstergeler	Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	Beklenen Okullaşma Yılı	Ortalama Okullaşma Yılı	Kişi Başına GSMH KBGSMH (US \$)
Alt Endeksler	Sağlık Alt Endeksi	Eğitim Alt Endeksi		Gelir Alt Endeksi

Kaynak: Human Development Report 2010: 215.

Boyutlardan biri olan uzun ve sağlıklı bir yaşamın ölçümünde kullanılan değişken, *doğumda beklenen yaşam süresi*’dir. Doğumda beklenen yaşam süresi verilerinden hareketle sağlık alt endeksine ulaşılır. Eğitim ve bilgi boyutu için iki farklı değişken ele alınmaktadır. Bu değişkenler, *beklenen okullaşma yılı* ve *ortalama okullaşma yılı*’dır. Bu iki farklı eğitim verileri ele alınarak, eğitim alt endeksleri belirlenmektedir. Ancak eğitim endeksini belirlemek amacı ile iki farklı veri kullanıldığından, bu iki alt endeksin aritmetik ortalaması alınarak eğitim endeksine ulaşılmaktadır. Üçüncü ve hesaplanan son boyut ise, yaşam standardı boyutudur. Bu ise, *kişi başına düşen reel GSMH* miktarı ile ölçülerek gelir alt endeksi hesaplanmaktadır. Buradan beşeri kalkınma endeksine ulaşabilmek için ise, UNDP ülkelerin sağlık, eğitim ve gelir yönünden hesaplanan endeks değerlerini kullanmaktadır.

3.1.1. İnsani Gelişim Endeksinin Hesaplama Yöntemi

En son değiştirilen HDI hesaplama yöntemi, 2010 yılı insani gelişim raporundan alınan bilgilerle, beşeri kalkınma endeksi aşağıdaki biçimde hesaplanmaktadır. Ancak 2015 yılı insani gelişim raporunda beşeri kalkınma endeksinin sadece eğitim alt endeksi hesaplama yönteminde yeniden değişikliğe gidilmiştir (http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2015_technical_notes.pdf).

3.1.1.1. Sağlık Alt Endeksinin Hesaplanması

Sağlık alt endeksi (S_E) hesaplanırken, endeksi hesaplanacak olan ülkelere elde edilmiş doğumda beklenen yaşam süresi minimum (d_{min}) olan ülkenin verisiyle, doğumda beklenen yaşam süresi maksimum (d_{max}) olan ülkenin veri değerleri temel

alınmaktadır. (S_E) hesaplanacak olan ülkenin doğumda beklenen yaşam süresi ($d_{\bar{u}}$) kullanılarak, (S_E) hesaplanmaktadır (Human Development Report 2010: 217).

Sağlık Alt Endeksi (S_E) = $\frac{d_{\bar{u}}-d_{min}}{d_{max}-d_{min}}$ olarak hesaplanmaktadır.

3.1.1.2. Eğitim Alt Endeksini Hesaplanması

Eğitim alt endeksi (E_E) hesaplanırken, diğer alt endekslerden farklı olarak iki farklı veri söz konusu hesaplamaya dâhil edilmektedir. Bunlardan ilki, birinci eğitim alt endeksi (B_e), beklenen okullaşma yılı verisiyle hesaplanan eğitim alt endeksi; diğeri ikinci eğitim alt endeksi ($\bar{I}_e$) olan, ortalama okullaşma yılı verisi ile hesaplanan eğitim alt endeksidir. (B_e) hesaplanacak olan ülkeler için, beklenen okullaşma yılının alt sınırı için 0 değeri; üst sınır değeri ise, beklenen okullaşma yılı gözlemlenmiş ülkeler arasından maksimum olan değer (b_{max}) temel alınmaktadır. ($\bar{I}_e$) hesaplanırken de ortalama okullaşma yılı verisi için de alt sınır değeri olarak 0, üst sınır değeri olarak ortalama okullaşma yılı gözlemlenmiş ülkeler arasından maksimum olan değer (O_{max}) temel alınır. (E_E) hesaplanacak olan ülkenin de beklenen okullaşma yılı (m) ve ortalama okullaşma yılı (n) değerleri hesaplamaya dâhil edilerek, elde edilecek olan (B_e)'nin ve ($\bar{I}_e$)'nin aritmetik ortalaması alınarak, ilgili ülkenin (E_E)'ne ulaşılmaktadır (Human Development Report 2015: 217).

Birinci Eğitim Alt Endeksi (B_e) = $\frac{n-0}{O_{max}-0}$

İkinci Eğitim Alt Endeksi ($\bar{I}_e$) = $\frac{m-0}{b_{max}-0}$

Eğitim Alt Endeksi (E_E) = $\frac{B_e + \bar{I}_e}{2}$ olarak hesaplanmaktadır.

3.1.1.3. Kişi Başına Düşen GSMH Alt Endeksinin Hesaplanması

Kişi başına düşen reel GSMH alt endeksi (G_E) hesaplanırken, endeksi hesaplanacak olan ülkelerin kişi başına düşen reel GSMH'nin logaritmik verileri kullanılmaktadır. Kişi başına düşen reel GSMH'si gözlemlenmiş ülkeler arasından, kişi başına düşen reel GSMH'si minimum olan ülke (g_{min}) ile kişi başına düşen reel GSMH'si maksimum olan ülkenin (g_{max}) verileri temel alınmaktadır. (G_E) hesaplanacak olan ülkenin, kişi başına düşen reel GSMH'nin ($g_{\bar{u}}$) logaritmik değeri de hesaplamaya dâhil edilerek, ilgili ülkenin (G_E) oluşturulmaktadır (Human Development Report 2010: 217).

Kişi Başına Düşen GSMH Alt Endeksi (G_E) = $\frac{[\log(g_{\bar{u}})-\log(g_{min})]}{[\log(g_{max})-\log(g_{min})]}$ olarak hesaplanmaktadır.

3.1.1.4. Beşeri Kalkınma Endeksinin Hesaplanması

Beşeri kalkınma endeksi hesaplanırken, yukarıda endeksi hesaplanacak olan ülkeye ait alt endekslerin geometrik ortalaması alınarak, ilgili ülkenin beşeri kalkınma endeksine (HDI) ulaşılmaktadır (Human Development Report 2010: 217).

Beşeri Kalkınma Endeksi (HDI) = $\sqrt[3]{S_E * E_E * G_E}$ olarak hesaplanmaktadır.

2014 yılı insani gelişim raporuna göre, endeks değerleri 0,800'ün üzerinde olan ülkeler çok yüksek insani gelişim grubuna girmektedirler. İnsani gelişim değeri 0,800-0,700 arasındaki ülkeler ise, yüksek insani gelişim grubundadırlar. Endeks değeri 0,700-0,550'li olan ülkeler orta insani gelişim grubunda iken, endeks değeri 0,550'nin altında olan ülke grupları düşük insani gelişim endeks değerine sahip olan ülkelerdir (Human Development Report 2014: 215).

4. Türkiye'de Beşeri Kalkınmanın Görünümü

UNDP'nin her yıl ülkelere ait insani kalkınma raporları yayınlayarak, ülkelerin insani kalkınmalara yönelik performanslarını ortaya koymaktadır. Ülkelerin insani kalkınma performanslarını ortaya koyarken UNDP, kendi geliştirdiği yöntem ile ülkelerin insani kalkınma performanslarını değerlendirmektedir. UNDP bu doğrultuda temelde insani gelişmişliğin bir göstergesi olarak, HDI'ni hesaplamaktadır. UNDP, öncelikle beşeri kalkınma endeksinin alt endeksi olan (S_E)'ni, (E_E)'ni ve (G_E)'ni hesaplayarak, ülkelerin HDI'ini ortaya koymaktadır. UNDP, 1990 yılından günümüze kadar bazı yıllar itibari ile endekslerin hesaplama yönteminde değişiklikler yapmıştır. HDI hesaplama yöntemi son olarak 2010 yılında değiştirilmiştir. Ancak 2010 yılı raporu ve sonraki raporlarda yeni hesaplama yöntemi ile geriye dönük, yeni hesaplama yöntemine göre güncellenmiş HDI değerleri yayınlanmıştır (Şeker, 2011: 4). Öte yandan 2015 yılı HDI'ni de, endekse ait değişkenler değişmemekle beraber, sadece (E_E) hesaplama yönteminde değişikliğe gidilmiştir.

Çalışmanın bu kısmında ise, UNDP'nin HDI hesaplama verileri kullanılarak Türkiye'deki beşeri kalkınmanın yıllar itibari ile gelişimi ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışmada Türkiye'deki beşeri kalkınmanın gelişimi ortaya koyulurken, beşeri kalkınmanın hesaplaması için kullanılan (S_E), (E_E) ve (G_E) verileri ayrı ayrı tablolar halinde özetlenecektir. Ayrıca Türkiye'ye ait bu verileri ortaya koyarken, Türkiye'deki beşeri kalkınma göstergelerini diğer ülkeler ile karşılaştırılarak, uluslararası ölçekte de Türkiye'nin beşeri kalkınma performansı ortaya konmaya çalışılacaktır.

4.1. Türkiye'de Beşeri Gelişimin Sağlık Boyutu

UNDP, ülkelerdeki beşeri kalkınmanın sağlık yönünden gelişmişliğini incelerken, o ülkedeki bireylerin doğumda beklenen yaşam sürelerini temel almaktadır. Çalışmanın bu kısmında, Türkiye'nin beşeri kalkınmasının sağlık boyutunu

incelemek için, öncelikle Türkiye'nin bu kriterde gösterdiği gelişmeyi, yıllar itibari ile ortaya koyduktan sonra Türkiye gibi dünyada gelişmekte olan seçilmiş ülkelerle karşılaştırılması yapılacaktır. Nitekim bu doğrultuda, UNDP verilerinden yararlanılarak Tablo 2 ve Şekil 1 hazırlanmıştır.

Tablo 2'de görüldüğü gibi, Türkiye'de 1980 yılında doğumda beklenen yaşam süresi 58.7 olarak gerçekleşmiş, (S_E) 0.595 değeri ile 121'ci sırada yer almıştır.

1980 yılından 2014 yılına kadar Türkiye'de bu değerler belli oranlarda artmış ve 2014 yılına gelindiğinde doğumda beklenen yaşam süresi 16.6 yıl artarak 75.3 yıla ulaşmıştır. Bu değerlerle Türkiye 2014 yılında HDI hesaplanan ülkeler arasında 65'ci sırada yer almıştır.

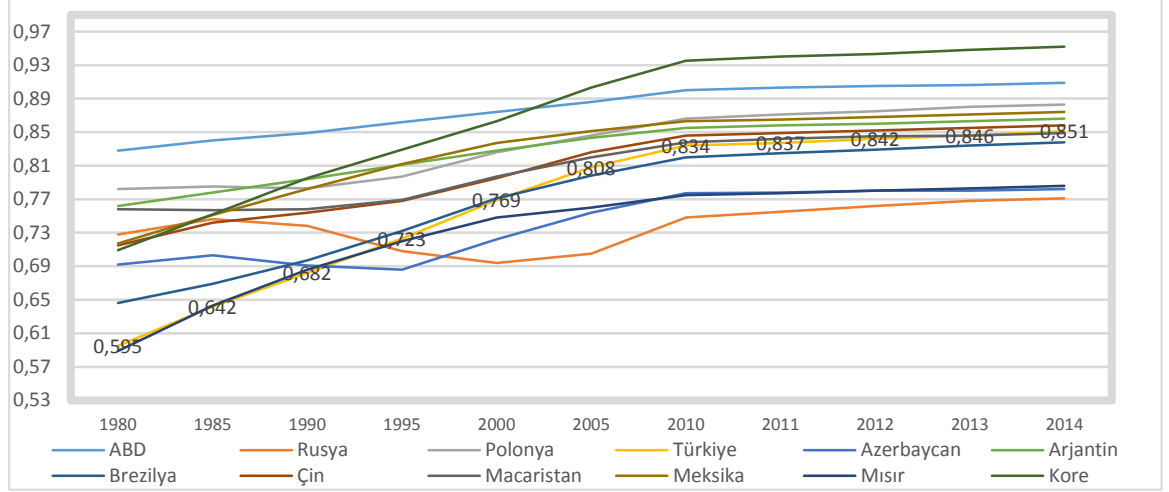
Yıllar	Türkiye'nin Sağlık Alt Endeksi	Türkiye'de Doğumda Beklenen Yaşam Süresi	Sağlık Alt Endeksi Hesaplanan Ülke Sayısı	Türkiye'nin Sağlık Alt Endeksindeki Sıralaması	Türkiye'nin Sağlık Alt Endeks Sıralamasındaki Değişim
1980	0.595	58.7	190	121	-
1985	0.642	61.7	190	119	2
1990	0.682	64.3	190	115	4
1995	0.723	67.0	190	107	8
2000	0.769	70.0	190	96	11
2005	0.808	72.5	190	79	17
2010	0.834	74.2	190	68	0
2011	0.837	74.4	190	68	0
2012	0.842	74.7	190	67	1
2013	0.846	75.0	190	65	2
2014	0.851	75.3	190	65	0

Tablo 2: Türkiye'de Beşeri Gelişimin Sağlık Boyutu

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data#>

1980 yılından 2014 yılına gelene kadar Türkiye'nin (S_E) sıralamasında olumlu yönde değişme görülmektedir. Bu değişimin temel nedeni, endeks hesaplamasında kullanılan değişkenin iyileşmesinden kaynaklanmaktadır, ancak bu sıralamayı etkileyecek diğer nedenleri de göz önüne almak gerekmektedir. Sıralamadaki değişim sebepleri arasında, genellikle endeksi hesaplanan diğer ülkelerin sağlık boyutunda gösterdikleri performans ve endeksi hesaplanan ülke sayısındaki değişim olmaktadır (Şeker, 2011: 23). Şekil 1'de Türkiye'nin (S_E) verileri, seçilmiş ülkelerin sağlık endeks verileriyle karşılaştırılmıştır.

Şekil 1: Türkiye Ve Seçilmiş Ülkelerdeki Sağlık Alt Endeksinin Gelişimi

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data#>

Ancak 1995 ve 2000 yılı (S_E) değerleri değerlendirildiğinde Türkiye; Mısır, Azerbaycan ve Rusya'yı (S_E) değeri olarak geride bırakmakta, 2005 yılı (S_E) değerleri verilerine göre Türkiye'nin geride bıraktığı ülkelere Brezilya da eklenmektedir. 2010 yılı ve sonraki yıllarda ise, Türkiye'nin (S_E) değerleri; Rusya, Azerbaycan, Brezilya ve Mısır'ın (S_E) değerinden her zaman daha yüksek değerler almaktadır, ancak sadece 2013 yılı (S_E) değeri Macaristan'ın (S_E) değeriyle eşitlenmektedir. Öte yandan Türkiye'nin (S_E) değeri daima Kore, ABD, Polonya, Arjantin, Çin ve Meksika'nın (S_E) değeri altında kalmaktadır.

4.2. Türkiye'de Beşeri Gelişimin Eğitim Boyutu

UNDP, ülkelerin beşeri kalkınma düzeyini eğitim kriterini temel olarak incelerken, 2010 yılı öncesi beşeri kalkınmanın eğitim boyutu göstergesi olarak, ülkelerdeki yetişkin okuryazarlık ve okullaşma oranı verilerini kullanmıştır. Ancak ülkeleri eğitim kriteri bakımından değerlendirilen bu iki değişken 2010 yılına gelindiğinde, özellikle ülkelerdeki okuryazarlık kriteri bakımından HDI hesaplamalarında kullanışsız bir değişken haline gelmiştir. Çünkü 2010 yılı ve hatta öncesindeki birkaç yılda, ülkelerdeki okuryazarlık oranları gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede en yüksek düzeye çıkarak eşitlenmiştir. Bunu takiben UNDP, 2010 yılı ve sonraki yıllarda ülkelerdeki beşeri kalkınma düzeyini eğitim boyutuyla incelerken gösterge olarak, ortalama okullaşma yılı ve beklenen okullaşma yılı göstergelerini kullanmaya başlamıştır (Şeker, 2011: 7). Ancak örgüt, değişen yeni değişkenleri temel olarak, bu değişkenlerle geçmiş yılların (E_E) bileşenlerini de yayınlamıştır. Bu yönde öncelikle yıllar itibari ile Türkiye'deki beşeri kalkınmanın eğitim boyutundaki gelişim göz önüne alınarak Tablo 3 ve Türkiye'deki bu göstergelerin gelişmekte olan seçilmiş ülke karşılaştırılması yapılarak Şekil 2 oluşturulmuştur.

Tablo 3 incelendiğinde 1980 yılı itibari ile Türkiye’de ortalama okullaşma yılının 2.9 yıl ve beklenen okullaşma yılının 7.5 yıl, (E_E)’nin 0.304 ile hesaplanan ülkeler sıralamasında 80.inci sırada olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Türkiye’de Beşeri Gelişimin Eğitim Boyutu

Yıllar	Türkiye’nin Eğitim Alt Endeksi	Türkiye’de Beklenen Okullaşma Yılı	Türkiye’de Ortalama Okullaşma Yılı	Eğitim Alt Endeksi Hesaplanan Ülke Sayısı	Türkiye’nin Eğitim Alt Endeksindeki Sıralaması	Türkiye’nin Eğitim Alt Endeks Sıralamasındaki Değişim
1980	0.304	7.5	2.9	109	80	*
1985	0.364	8.3	4.0	122	84	-4
1990	0.399	8.9	4.5	143	97	-13
1995	0.427	9.6	4.8	146	101	-4
2000	0.493	11.1	5.5	166	105	-4
2005	0.532	11.9	6.0	181	115	-10
2010	0.624	13.9	7.2	188	104	11
2011	0.648	14.4	7.4	188	93	1
2012	0.656	14.5	7.6	188	92	0
2013	0.656	14.5	7.6	188	92	0
2014	0.656	14.5	7.6	188	93	-1

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data#>

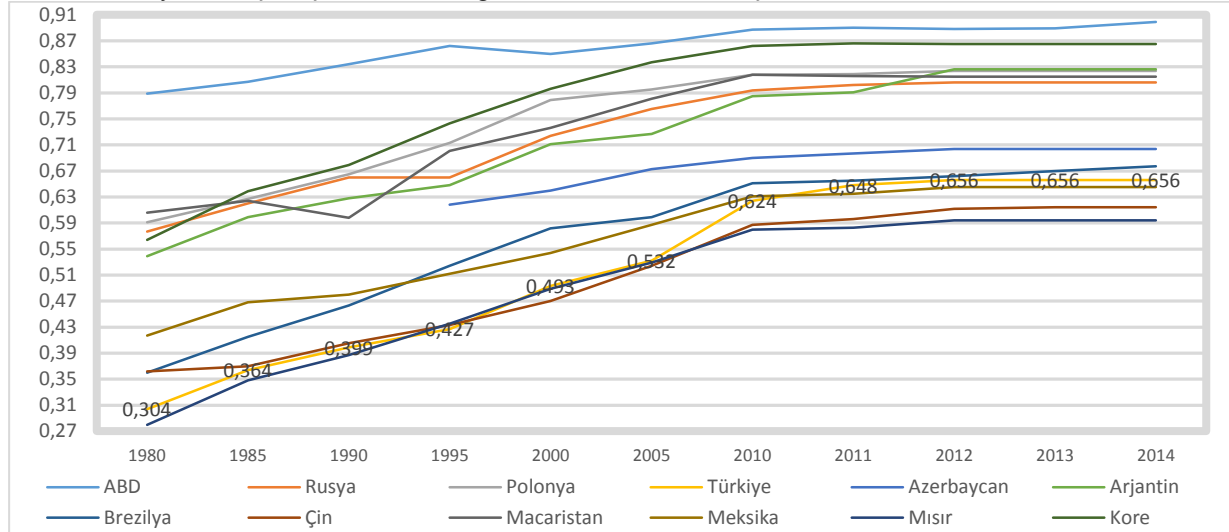
1995 ve 2010 yılları arasında Türkiye, (E_E) sıralamasında ilk yüz ülke içerisine girememiştir. Türkiye 2010 yılı sonrasında (E_E) sıralamasında ilk yüz ülke içerisine girse de, gerek(E_E) sıralaması gerekse(S_E) ve (G_E) sıralamalarında geri kalmıştır. 2010 yılı ve sonrasında (E_E) hesaplanan ülke sayısı değişmemiştir, bu doğrultuda Türkiye’nin eğitim alanında gösterdiği performansın değerlendirilmesi daha sağlıklı olmuştur. Nitekim Türkiye’nin 2010 yılı (E_E) sıralaması 104 iken, 2014 yılında (E_E) 0.656 değerini almış ve Türkiye sıralamada 93’cü olmuştur. Türkiye’nin 2010 yılı sonrasındaki (E_E)’ndeki ve sıralamasındaki gelişmenin nedeni eğitim sistemindeki uygulama değişikliğinden kaynaklanmaktadır.

Nitekim 2011-2012 eğitim öğretim döneminden sonra Türkiye’de sekiz yıllık zorunlu eğitim sistemi bırakılarak, 2012-2013 eğitim öğretim döneminde dört artı dört artı dört (4+4+4) eğitim sistemine geçilmiştir. Yeni eğitim sistemine geçilmesi itibari ile ortalama okullaşma yılına fazla bir etki göstermese bile, beklenen okullaşma yılını daha fazla yükselterek Türkiye’nin eğitim sıralamasındaki performansını arttırmıştır. Yeni eğitim sisteminin ise, ileri ki yıllarda gecikmeli olarak ortalama okullaşma yılını yükseltmesi muhtemeldir, çünkü ortalama okullaşma yılının hesaplanmasında 25 yaş ve üstü kişilerin göstergeleri kullanılmaktadır. Bu sonuç, ileri ki yıllarda Türkiye’nin eğitim boyutu sıralamasında daha üstlerde yer alacağını göstermektedir. Her ne kadar Türkiye’nin beşeri kalkınmasının eğitim boyutunun ileri ki yıllarda daha iyi bir konuma geleceği

düşünülse de Türkiye'nin eğitim boyutu göstergelerinin diğer gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırılması yapılması gerekmektedir. Türkiye'nin eğitim boyutu göstergeleri olarak hak ettiği yerde olmadığı ve nitelik eğitim alt endeksi hesaplanan ülkeler arasında bir hayli geride olduğu görülmektedir. Şekil 2'de aynı gösterge ile Türkiye'nin gelişmekte olan seçilmiş ülkeler ile karşılaştırılması yapılmıştır.

Şekil 2'den görüldüğü üzere 1980 yılında Türkiye'nin (E_E) değeri 0.304 değerini almıştır ve bu değer itibariyle sadece Mısır'ın önünde yer almaktadır, bu durum 1985 ve 1990 yıllarında da sürmekte ancak, 1995 yılında Türkiye ile paralel ekonomiler sayılacak bütün seçilmiş ülkelerin gerisinde kalmıştır. 2000, 2005 ve 2010 yılı (E_E) değerlerine göre ise, Türkiye (E_E) değeri olarak Mısır ile Çin'in önüne geçmiştir. 2011 yılı ve sonra ki yıllar da ise Türkiye, Mısır ile Çin'e ek olarak Meksika'nın da önüne geçmiştir. 2014 yılında ise, Türkiye 0.656 (E_E) değeri ile (E_E) hesaplanan ülkeler arasında 93'ncü sırada yerini almıştır.

Şekil 2: Türkiye Ve Seçilmiş Ülkelerdeki Eğitim Alt Endeksinin Gelişimi

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data#>

2011 yılı ve sonrasında Türkiye'nin (E_E) değerlerinde bir durağanlık görülse de, yeni eğitim sistemi olan (4+4+4)'ün etkisiyle beklenen okullaşma yılı göstergesinde bir iyileşme sağlanmış bu ise (E_E)'ni pozitif yönde etkilemiştir.

Sonuç olarak Türkiye beşeri kalkınmanın eğitim boyutunda oldukça geridir, ancak yeni eğitim sistemi olan (4+4+4) ile ileri ki yıllarda Türkiye'nin eğitim boyutu göstergeleri ile daha iyi bir yerde olabileceği sonucu da çıkartılabilmektedir.

4.3. Türkiye'de Beşeri Gelişimin Gelir Boyutu

UNDP, ülkelerin beşeri kalkınmalarının gelir boyutunu incelerken, HDI hesaplanan ülkelerdeki kişi başına düşen reel gelir bakımından değerlendirmektedir. Ancak

UNDP, 2010 yılı öncesinde ülkelerdeki kişi başına düşen geliri, SGP'ye göre uyarlanmış GSYİH büyüklüğüne göre hesaplarken, 2010 yılı ve sonrasında kişi başına düşen geliri SGP'ye göre uyarlanmış GSMH büyüklüğüne göre hesaplamaaya başlamıştır (UNDP, 2010: 215-219).

Çalışmanın bu kısmında ise, Türkiye'deki beşeri kalkınmanın gelir boyutundaki gelişme incelenecektir. Nitekim bu doğrultuda öncelikle Türkiye'deki beşeri kalkınmanın gelir boyutunu yıllar itibari ile incelemek amacıyla Tablo 4 ve Türkiye'deki beşeri kalkınmanın gelir boyutundaki gelişmeyi, diğer gelişmekte ve kendisine yakın ekonomiler olarak sayılabilecek olan seçilmiş ülkelerle karşılaştırmak amacıyla Şekil 3 oluşturulmuştur.

Tablo 4'te görüldüğü üzere 1980 yılında SGP'ye göre kişi başına düşen GSMH 7791.7 dolar olarak gerçekleşmiş, aynı yıl (G_E) 0.658 değerini almış ve bu endeks değeri ile Türkiye (G_E) sıralamasında seçilmiş ülkeler arasında 59'cu sırada yer almıştır.

1980 yılından sonraki yıllarda (G_E) değeri sürekli yükselmiş olmasına rağmen, Türkiye'nin sıralamada olumlu yönde değişmemesi, Türkiye'nin gelir değişkeni bakımından performansının düşük olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim Tablo 4'te yer alan 1980 yılı ülke sayısında artış olmuştur. Bu artışa rağmen Türkiye'nin (G_E) sıralamasında yerini koruması önemli bir gelişme olarak görülmektedir. Türkiye'nin 2013 (G_E) değeri 2012 yılı değerine göre artış gösterse de sıralama değerinde bir gelişme yaşanmamıştır. Türkiye'nin 2014 yılı SGP'ye göre hesaplanmış kişi başına düşen GSMH'si 18677.1 dolar olarak gerçekleşmiş, bu doğrultuda da (G_E) 0.790 değerini alarak, 56'cı sırada yer almıştır. Türkiye'nin gelir alt endeksindeki bu sıralamasının daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi gösterdiği performans gelişiminin ortaya konması amacıyla Şekil 3 oluşturulmuştur.

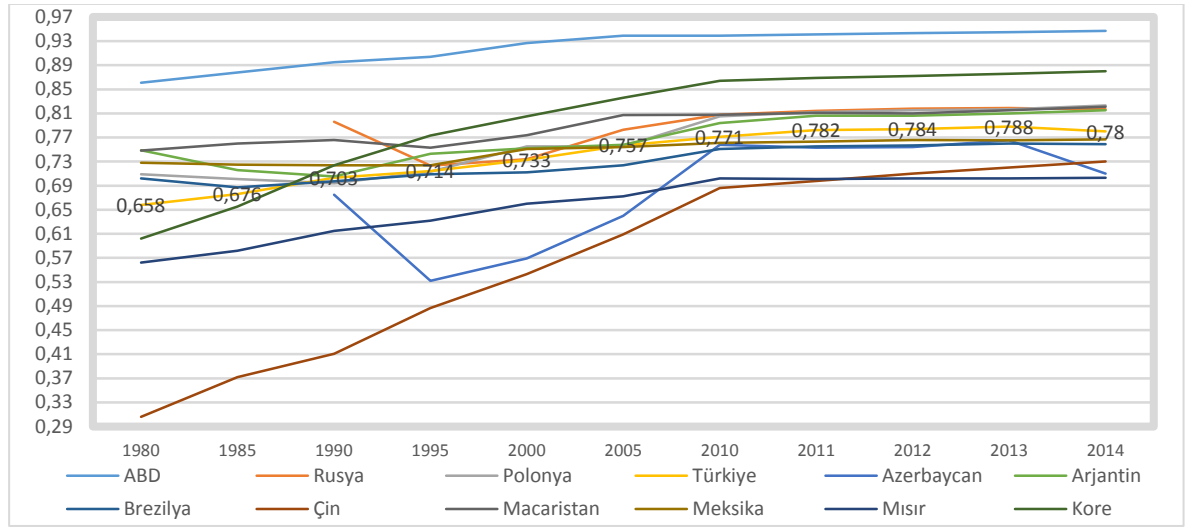
Tablo 4: Türkiye’de Beşeri Gelişimin Gelir Boyutu

Yıllar	Türkiye’nin Gelir Alt Endeksi	Türkiye’de Kişi Başına Düşen GSMH (2011 SGP \$)	Gelir Alt Endeksi Hesaplanan Ülke Sayısı	Türkiye’nin Gelir Alt Endeksindeki Sıralaması	Türkiye’nin Gelir Alt Endeks Sıralamasındaki Değişim
1980	0.658	7791.7 \$	160	59	*
1985	0.676	8764.0 \$	160	59	0
1990	0.703	10494.1 \$	187	64	-5
1995	0.714	11316.8 \$	187	57	7
2000	0.733	12807.3 \$	189	58	-1
2005	0.757	14986.8 \$	189	55	3
2010	0.771	16505.9 \$	190	59	-4
2011	0.782	17728.4 \$	190	56	3
2012	0.784	17893.5 \$	190	57	-1
2013	0.788	18377.6 \$	190	57	0
2014	0.790	18677.1 \$	190	56	1

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data#>

Şekil 3’te 1980, 1985 yılı Türkiye geliştirmekte olan seçilmiş ülkelerden Çin’in ve Mısır’ın önünde yer almaktadır. 1990,1995 ve 2000 yıllarında ise Türkiye, Çin ve Mısır’ın yanı sıra; Brezilya, Polonya ve Azerbaycan’ın da önüne geçmiştir. 2005 yılında Türkiye Polonya’nın önüne geçse de 2010 yılı ve sonrasında tekrar Polonya’nın gerisinde kalmıştır.

Şekil 3: Türkiye Ve Seçilmiş Ülkelerdeki Gelir Alt Endeksinin Gelişimi

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data#>

2010 yılı ve sonrası yıllarda ise, Türkiye her zaman Azerbaycan, Brezilya, Çin, Meksika ve Mısır'ın önünde yer almaktadır. 2014 yılı ve öncesinde ise, Türkiye ABD, Kore, Rusya, Macaristan gibi ülkelerin daima altında yer almıştır.

4.4. Türkiye'de Beşeri Gelişimin Görünümü Olarak HDI

Beşeri kalkınmanın üç bileşeni olarak kabul edilen sağlık, eğitim ve gelir bileşenlerinden yola çıkılarak hazırlanan beşeri kalkınma endeksi, Türkiye'nin aldığı HDI değeri, endeksi hesaplanan ülke sayısı, Türkiye'nin bu ülkeler arasındaki sıralamasındaki yeri ve bu sıralamadaki değişim, ilgili yıllar için Tablo 5'de yer almaktadır. Ancak Tablo 5'de yer alan veriler en son olarak 2015 yılında yayımlanan rapordaki yeni yöntemle göre hesaplanan UNDP veri bankasından alınmıştır, dolayısıyla Tablo 5'deki veriler diğer yıllarda yayımlanan endeks değerlerinden ve sıralama değerlerinden farklılık taşımaktadır.

Tablo 5'te yer alan bilgilere göre, Türkiye 1980 yılında 0.492 HDI değeri ile endeksi hesaplanan 104 ülke arasında 64'cü sırada bulunmaktadır. 1980 yılından sonra ise endeks değeri yükselse bile, 1995 yılı haricinde, 2005 yılına kadar endeks değeri sıralamasında sürekli gerileme yaşanmaktadır. 2005 yılından sonra Türkiye'nin endeks değeri sürekli yükselmiş ve endeksi hesaplanan ülke sayısının artmasına rağmen, Türkiye'nin endeks sıralamasında önceki yıllara oranla yüksek bir iyileşme görülmüştür, nitekim 2005 yılında Türkiye sıralamada 93.cü iken 2010 yılında 77.ye

yükselmiştir. 2010 yılından sonra da Türkiye'nin hem endeks değerinde hem de endeks değeri sıralamasında yükselme görülmüştür. UNDP'nin son olarak 2015 yılında yayımlanan raporuna göre ise, Türkiye 0.761 beşeri kalkınma endeks değeri ile 188 ülke arasında 72'ci sırada yer almaktadır.

Yine Tablo 5'ten hareketle, Türkiye'nin HDI değeri, UNDP'nin yaptığı sınıflandırmaya göre, 0.800 ve 0.700 aralığında olduğu için Türkiye yüksek insani gelişmişlik grubunda bulunan ülkeler arasında yer almaktadır.

Tablo 5: Türkiye'de Beşeri kalkınma endeksinin görünümü

Yıllar	Türkiye'nin Beşeri Kalkınma Endeksi	Beşeri Kalkınma Endeksi Hesaplanan Ülke Sayısı	Türkiye'nin Beşeri Kalkınma Endeksindeki Sıralaması	Türkiye'nin Beşeri Kalkınma Endeksi Sıralamasındaki Değişim
1980	0.492	104	64	*
1985	0.540	112	66	-2
1990	0.576	143	88	-22
1995	0.604	146	84	4
2000	0.653	166	86	-2
2005	0.687	181	93	-13
2010	0.738	188	77	16
2011	0.751	188	71	6
2012	0.756	188	72	-1
2013	0.759	188	72	0
2014	0.761	188	72	0

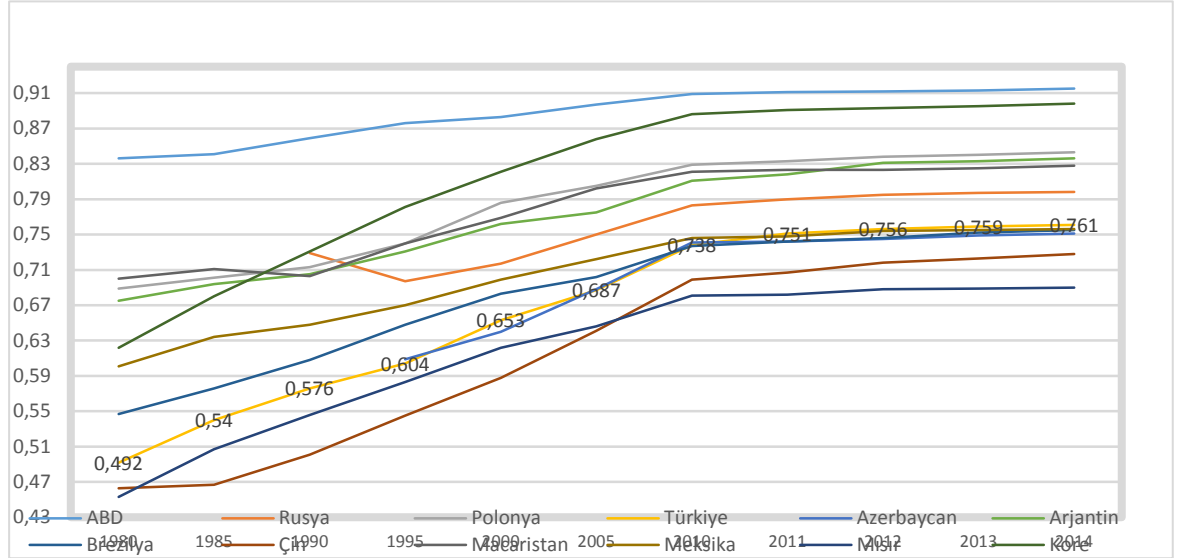
Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data#>

Şekil 4'te ise, Türkiye ve seçilmiş ülkelerin beşeri kalkınma endekslerin zaman içinde aldığı değerler karşılaştırılmaktadır. 1980 yılında Türkiye'nin endeksi 0.492 değeri ve bu endeks değeri ile Türkiye sadece Çin ve Mısır'ın önünde yer almakta ve bu durum 2000 yılına gelinceye kadar değişmemektedir. 2000 yılında Türkiye bu ülkelere ilave olarak Azerbaycan'ın önüne geçse de 2005 yılı endeks değerine göre bu ülkenin tekrar gerisine kalmıştır.

2011 yılı endeks değerine bakıldığında ise, Türkiye'nin endeksi 0.751 değerini almakta ve bu değer ile Türkiye; Azerbaycan, Brezilya, Çin, Meksika ve Mısır'ın önünde yer almaktadır. Diğer taraftan Türkiye; ABD, Rusya, Polonya, Arjantin ve Macaristan'ın gerisinde yer almaktadır.

UNDP'nin 2015 yılında son olarak yayımladığı rapora göre ise, Türkiye beşeri kalkınma endeksi 0.761 değeri ile hesaplanan ülkeler arasında 72'ci sırada yer almıştır.

Şekil 4: Türkiye Ve Seçilmiş Ülkelerdeki Beşeri Kalkınma Endeksinin Gelişimi

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data#>

5. Sonuç

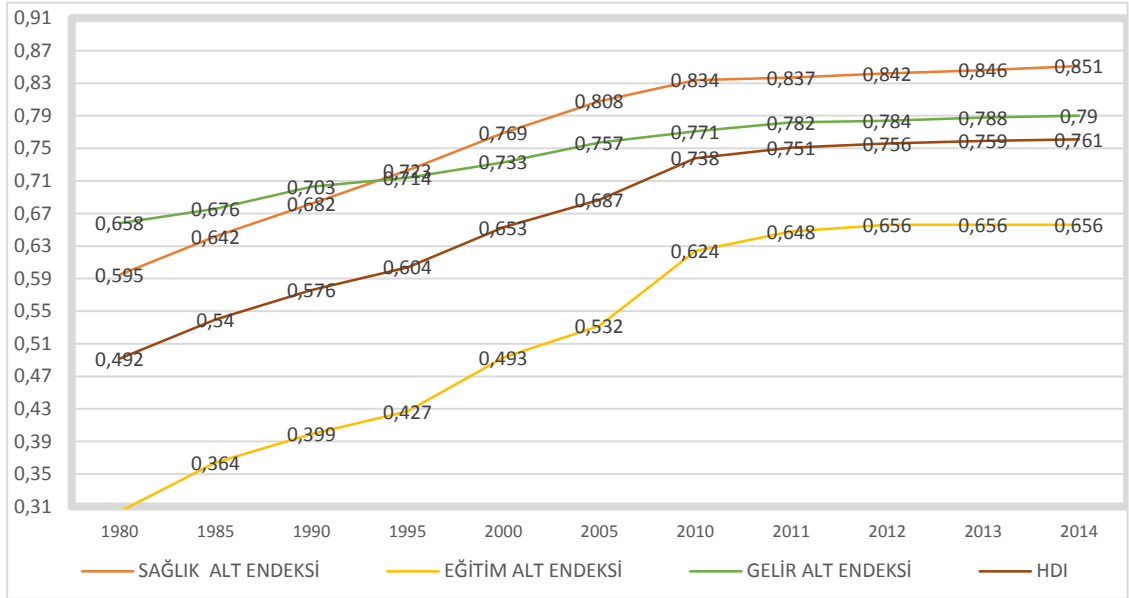
Günümüzde gelişmekte olan ülkelerin temel amaçları, başta ekonomik kalkınmaları olmak üzere, sosyal ve siyasal yönlerden de kalkınmalarını bir an önce gerçekleştirip, gelişmiş ülkeler arasında yerini almak, yüksek bir yaşam standardında ülke vatandaşlarının yaşamlarını idame ettirmeye çalışmaktır. Bu açıdan bakıldığında, öncelikle ekonomik kalkınmanın göstergesi olarak kişi başına düşen GSMH kriter alınmakta ve bu kriter ülkeler arasında öncelikli bir kalkınmışlık göstergesi sayılmaktadır. Ancak günümüz bilgi çağında kalkınmışlık göstergesinin sadece ekonomik yönden değerlendirilmesinin eksikliği ön plana çıktığı için, bilginin üreticisi olan bireye yönelik göstergelerdeki gelişmişlik, ülkelerin kalkınma kriterleri arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda UNDP'nin çalışmalarında yer alan beşeri kalkınma endeksi, beşeri gelişimin önemli bir göstergesini oluşturmaktadır. Buradan hareketle çalışmanın önceki kısımlarında UNDP'nin beşeri sermayenin niteliklerine yönelik olarak hesapladığı endeks tanıtılmış ve bu endeksin Türkiye'ye ait bileşenleri verilerek, Türkiye'deki beşeri sermaye profili özetlenmiştir.

Bu profile göre, doğumda beklenen yaşam süresi verisi ile hesaplanan ve beşeri kalkınmışlığın sağlık boyutu olarak, Türkiye'nin sağlık alt endeksi Şekil 5'de

görülebileceği gibi 1990 yılından sonra en yüksek performansı gösteren boyut olmuştur ve 2014 yılı verileri itibari ile Türkiye 0.851 sağlık alt endeks değeri ile hesaplanan ülkeler sıralamasında 65'ci sırada yer almıştır. Sağlık alt endeksindeki gelişme, doğal olarak bu endeksin hesaplanmasında kullanılan doğumda beklenen yaşam süresi verilerindeki gelişmeden kaynaklanmaktadır. Doğumda beklenen yaşam süresindeki gelişmenin altında yatan sebepler ise, Türkiye'de uygulanan sağlık politikalarında ve tıp bilimindeki gelişmelerden kaynaklanmaktadır. Ülkemizde, sağlık alt endeksindeki gelişim diğer alt endekslere göre iyi bir performans göstermiştir, ancak Şekil 1'deki Türkiye ile kendisine yakın ekonomiler olarak sayılabilecek birçok ülkenin sağlık alt endeksinden geri olduğu da görülmektedir. Buradan Türkiye'deki sağlık alt endeksindeki gelişimin, diğer ülkelerin sağlık alt endekslerindeki gelişime göre düşük kaldığı anlaşılmaktadır.

Beşeri kalkınmışlığın bir diğer boyutu olan eğitim boyutunun ise, Türkiye'ye ait gelişimi Şekil 5'te görüldüğü üzere Türkiye diğer alt endeks değerlerine göre, 1990 yılına kadar en iyi performansı gelir alt endeks değerinde göstermiştir. Ancak 1990 yılından sonra gelir alt endeks değeri, sağlık alt endeks değerinin gerisinde kalmış ve bu durum günümüze kadar değişmemiştir. Nitekim Türkiye'nin gelir alt endeksi 2014 yılı verileriyle yapılan hesaplamalara göre 0.790 değerini almaktadır. Bu sonuca göre Tablo 4'ten de anlaşıldığı gibi, gelir alt endeksi hesaplanan ülkeler arasında 56'ncı sırada bulunmaktadır.

Şekil 5: Türkiye’deki Beşeri Kalkınma Ve Beşeri Kalkınmanın Alt Bileşenleri

Kaynak: <http://hdr.undp.org/en/data#>

Beşeri kalkınmışlığın sağlık, eğitim ve gelir boyutu bileşenlerinden hareketle hazırlanan beşeri kalkınma endeksinin Türkiye’ye ait gelişimi ise, yine Şekil 5’te görülmektedir. Türkiye’ye ait beşeri kalkınma endeksinin 1980 yılından 2014 yılına kadar yukarı yönlü bir eğilimde olduğu görülmektedir. Nitekim 2014 yılında Türkiye beşeri kalkınmışlık endeksi 0.761 değeri ile 72’ci sırada yer almıştır.

Türkiye’ye ait beşeri kalkınma endeksinin eğiliminin yönünü, endeksi oluşturan alt endeks değeri belirlemektedir. Çalışmada kullanılan verilerden hareketle ve Şekil 5’ten görüldüğü üzere beşeri kalkınma endeksinin, sağlık ve gelir alt endeksleri yukarı yönlü hareket ettirmektedir. Ancak eğitim alt endeksi, beşeri kalkınma endeksinin aşağı yönlü hareket etmesine neden olmaktadır. Bu durum Türkiye’yi beşeri kalkınmışlık olarak gelişmiş ülkeler arasında görebilmek için politika yapıcıların eğitim alt endeksini geliştirmeye yönelik uygulamalar geliştirmesi gerekmektedir. Eğitim alt endeksine yönelik geliştirilecek bu politikalar ise, eğitim alt endeksinin hesaplanması için kullanılan değişkenlere yönelik olması gerekmektedir. Bu doğrultuda Türkiye’nin eğitim alt endeksinin gelişimi için beklenen ve ortalama okullaşma yılının yükselmesi gerekmektedir. Eğitim alt endeksi için uygulanacak politikalar ile kısa vadede ortalama okullaşma oranını artırılması mümkün görülmektedir. Ancak zorunlu eğitim sisteminde yapılacak değişimler ile özellikle temel eğitimi alma süresi uzatılır ise, öncelikle beklenen okullaşma yılı artacak ve bunun devam etmesi durumunda orta ve uzun vadede ortalama okullaşma yılı arttırılabilecektir. Nitekim Türkiye’de uygulanan beş yıllık zorunlu temel eğitimden sonra sekiz yıllık zorunlu temel eğitime geçilmesi ve ardından sekiz yıllık

zorunlu eğitimden sonra 2012-2013 eğitim öğretim döneminde 4+4+4 olarak bilinen temel eğitim sistemine geçilmesi, Türkiye’de beklenen okullaşma yılını arttırmıştır. Ancak beklenen okullaşma yılının artması, eğitim alt endeksini bir noktaya kadar yükseltebilmektedir. Yeni uygulanan eğitim sistemlerinde uygulanan bu politikaların sonuçları ancak orta ve uzun vadede ortalama okullaşma yılını olumlu yönde etkileyecektir.

Kaynakça

- Altay, Asuman, Pazarlıoğlu, M.Vedat, (2007), “Uluslararası Rekabet Gücünde Beşeri Sermaye: Ekonometrik Yaklaşım”, *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi*, Sayı:12, Yıl: 9, ss. 96-108.
- Arabacı, İmam, Bakır, (2011), “Türkiye’de Ve Oecd Ülkelerinde Eğitim Harcamaları”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 35, Ss.100-112.
- Baş, Kemal, (2004), “Türkiye’de Zorunlu Eğitim Süresinin Arttırılmasının Sağlayacağı Kazançlar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 59, Sayı: 3, Ankara, ss. 21-42.
- Baş, Kemal, (1997), “Eğitim, Kalkınma, Gelir Ve Doğurganlık İlişkileri: Mersin Örneği”, *Mersin Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, ss. 135-152.
- Canpolat, Naci, (2000), “Türkiye’de Beşeri Sermaye Birikimi Ve Ekonomik Büyüme”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 2, ss. 265-281.
- Çolak, Murat, (2010), “Eğitim Ve Beşeri Sermayenin Kalkınma Üzerine Etkisi”, *Kamu-İş Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 3, ss. 109-125.
- Çoban, Orhan, (2004), “Beşeri Sermayenin İktisadi Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 30, ss. 131-142.
- Eser, Kadir, Gökmen, Çisel, Ekiz, (2009), “Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi Ve Türkiye Üzerine Gözlemler”, *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, ss. 41-56.
- Georgi, Barbara, Piazza, (2002), “The Role Of Human And Social Capital İn Growth: Extanding Our Understanding”, *Cambridge Journal Of Economics*, No. 26(4), ss. 461-479.
- Günel, Derya, (2006), “Beşeri Sermayenin Türkiye’de Bölgelerarası Ekonomik Kalkınma Açısından Önemi: Mankiw-Romer-Weil Modeli Üzerine Ampirik Bir Çalışma”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Muğla.

- Han, Ergül, Kaya, A. Ayşen, (2008), *Kalkınma Ekonomisi: Teori Ve Politika*, Nobel Kitap Dağıtım, Ankara.
- Jones, Charles. I. (2001), *İktisadi Büyümeye Giriş*, Sanlı, Ateş Ve İsmail, Tuncer, (Çev), Literatür Yayınları, 1.Baskı, İstanbul.
- Karakayalı, Hüseyin, Dilber, İlkay, (2010), *Kuramlarda Büyüme Ve Kalkınma*, Emek Matbaacılık Yayıncılık, Manisa.
- Karataş, Muhammed, Çankaya, Eda, (2010), “İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 3, Burdur, ss. 29-55.
- Kaya, A. Ayşen, (2004), “*Uygun Teknoloji Seçimi Ve Kalkınma*”, *Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular*, Sami, Taban Ve Muhsin, Kar, (Ed). Ekin Kitabevi, Bursa, ss. 235-256.
- Kaynak, Muhteşem, (2007), *Kalkınma İktisadi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kibritçioğlu, Aykut, (1998), “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri Ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt No: 53, Sayı No: 1-4, ss. 207-230.
- Saygılı, Şeref, Cihan, Cengiz, (2006), “*Eğitim Ve Sürdürülebilir Büyüme: Türkiye Deneyimi Riskler Ve Fırsatlar*” Tüsiad Büyüme Stratejileri Dizisi No: 7, Yayın No: Tüsiad-T/2006-06-420, İstanbul.
- Taban, Sami, Günay, Enver, (2004), “*Planlama Ve Kalkınma*”, *Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular*, Sami, Taban Ve Muhsin, Kar, (Ed). Ekin Kitabevi, Bursa, ss. 301-329.
- Taban, Sami, Kar, Muhsin, (2005), “*İktisadi Gelişmenin Temel Dinamikleri Ve Kaynakları*”, *İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel Ve Siyasal Faktörlerin Rolü*, Muhsin, Kar Ve Sami, Taban, (Ed). Ekin Kitabevi, Bursa, ss. 7-51.
- Taş, Umut, Yenilmez, Füsün, (2008), “Türkiye’de Eğitimin Kalkınma Üzerindeki Rolü Ve Eğitim Yatırımlarının Geri Dönüş Oranı” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9. Sayı: 1, ss. 155-186.
- Tuna, Yusuf, Yumuşak, İ. Güran, (2002), “Kalkınmışlık Göstergesi Olarak Beşeri Kalkınma İndeksi Ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 52, Sayı:1, Ss.1-26.
- Tunç, Mehtap, (1998), “Kalkınmada İnsan Sermayesi: İç Getiri Oranı Yaklaşımı Ve Türkiye Uygulaması”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı:1, ss. 83-93.

- Türker, M. Tuba, (2000), “İktisadi Büyümede Beşeri Sermaye Ve Türkiye'nin Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayenin Gelişimi”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Eskişehir.
- Tüylüoğlu, Şevket, Çeştepe, Hamza, (2004), “*Kalkınma Teorilerinin Temelleri Ve Gelişimi*”, Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular, Sami, Taban Ve Muhsin, Kar, (Ed). Ekin Kitabevi, Bursa, Ss. 27-40.
- Undp, (1990), *Human Development Report*, Published For The United Nations Development Programme, <Http://Www.Undp.Org/>, (26.04.2015).
- Undp, (1995), *Human Development Report*, Published For The United Nations Development Programme, <Http://Www.Undp.Org/>, (26.04.2015).
- Undp, (2010), *Human Development Report*, Published For The United Nations Development Programme, <Http://Www.Undp.Org/>, (04.02.2015).
- Undp, (2014), *Human Development Report*, Published For The United Nations Development Programme, <Http://Www.Undp.Org/>, (26.04.2015).
- Undp, (2015), *Human Development Report*, Published For The United Nations Development Programme, <Http://Www.Undp.Org/>, (04.08.2016).
- Wıgley, Akkyunlu, Arzu, Akkoyulu, Buket, (2011), “Türkiye’de Eğitimin Değerinin Ölçülmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 40, ss. 375 - 385.
- Yıldırım, Kemal, Karaman, Doğan, Taşdemir, Murat, (2009), *Makro Ekonomi*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Yumuşak, İ. Güran, Yıldırım, Durmuş, Çağrı, (2009), “Sağlık Harcamaları İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme”, *The Journal Of Knowledge Economy & Knowledge Management*, Volume Iv Spring, ss.57-70.
- Yumuşak, İ. Güran, (2008), “Beşeri Sermayenin İktisadi Önemi Ve Türkiye'nin Beşeri Sermaye Potansiyeli”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 55, ss. 3-48.
- Yumuşak, İ. Güran, Bilen, Mahmut, (2000), “Gelir Dağılımı-Beşeri Sermaye İlişkisi Ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, ss. 77-96.

ALMANYA'DA 1850 SONRASI ENDÜSTRİLEŞME SÜRECİNDE BANKALARIN ROLÜ

Ayda Polat*

Özet

Endüstriyel gelişme için gerekli şartların mevcut olduğu ve bu şartların daha çok liberal ekonomi araçlarıyla harekete geçerek endüstrileşmeyi hızlandırdığı erken endüstrileşen ülkelerden farklı olarak, geç endüstrileşen ülkeler endüstriyel gelişme için gerekli şartları özgün kurumsal tepkiler yoluyla yaratmak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda geç endüstrileşen ülkeler endüstrileşme çabaları esnasında, endüstrileşmelerinin yönünü belirleyen kurumlar oluşturmuştur. Bu çalışmanın amacı, geç endüstrileşen ülkeler içinde yer alan Almanya'da endüstriyel gelişimi teşvik eden en önemli kurumların, yatırım ve ticari bankacılığı birlikte gerçekleştiren evrensel bankalar olduğunu vurgulamaktır. Bu çerçevede çalışmada Almanya'da evrensel bankaların sermaye oluşumunda ve sermayenin hareketliliğinin sağlanmasında oynadığı rol, kredi yaratma politikaları ve özel sektöre yaptıkları teşvikler ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç endüstrileşme, Çok İşlevli (Evrensel) Banka, Almanya

THE ROLE OF BANKS AFTER 1850 INDUSTRIALIZATION PROCESS IN GERMANY

Abstract

Unlike the early industrializing countries, in which the prerequisites of industrial development exist, and these prerequisites are driven by liberal economic instruments to accelerate industrialization, late industrializing countries have had to create the prerequisites for industrial development through unique institutional reactions. In this context, late industrializing countries have been the institutions that determine the direction of their industrialization during their efforts to industrialize. The aim of this study is to emphasize that the most important institutions promoting industrial development in Germany, which is part of the late industrialized countries, are universal banks that carry out investment and commercial banking together. In this context, this study deals with the role played by universal banks in capital formation and the mobilization of capital in Germany, credit creation policies and incentives in the private sector.

Keywords: Late Industrialization, Investment banks, Germany

JEL: O16 N64 O52 O25

---

* Arş. Gör. Dr., Uludağ Üniversitesi, İ.İ.B.F İktisat Bölümü, aydapolat@uludag.edu.tr

GİRİŞ

İktisat tarihçileri tarafından tarım devriminden sonra ikinci büyük devrim ve tarihsel açıdan önemli dönüm noktası olarak kabul edilen endüstri devriminin önce İngiltere’de başlaması ve kısa sürede birkaç ülkeye yayılması, kalkınma literatüründe erken endüstrileşen ülkeler ile bu ülkeleri yakalamaya çalışan ikinci kuşak endüstri devrimini yaşayan ülkeler yani geç endüstrileşen ülkeler ayrımının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ayrım ülkelerin hem endüstriyel gelişmelerini ayrı zamanda tamamlamalarından hem de endüstrileşmelerinde rol oynayan faktörlerin farklı olmasından kaynaklanmıştır. Bu bağlamda özellikle endüstrileşme sürecine görece geç dahil olan ikinci kuşak endüstri devrimini yaşayan ülkelerin endüstrileşmesinde rol oynayan faktörlerin niteliği üzerine yoğunlaşan tartışmalar, kalkınma literatüründe önemli bir yere sahip olmuştur. Bu çerçevede ikinci kuşak endüstri devrimini yaşayan ülkelerin endüstrileşme deneyimlerinin özgün koşullar içinde nasıl gerçekleştiğini ele alan ve Alexander Gerschenkron tarafından öne sürülen “*Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezi*, literatürde önemli bir endüstrileşme modeli olarak kabul edilmektedir.

Geç Endüstrileşen Ülkeler Tezi’nde Gerschenkron ülkelerin endüstrileşme süreçlerini bağımlı değişken olarak tanımlamakta, bu bağımlılığı açıklayıcı öge olarak da “*geri kalmışlık derecesi*” ni kavramsallaştırmaktadır. (Aktaran: Şahinkaya, 1998, s. 8) Dolayısıyla endüstride meydana gelen büyük ve ani sıçramaların yoğunluğu ve süresi, yeni gelişmeye başlayan imalat üretimi içinde sermaye mallarının payı, ortalama fabrika ve yatırım ölçeği, tüketim düzeyindeki değişimler ile tarımsal işgücünün verimliliğindeki değişimler gibi bileşenlerden oluşan “*geri kalmışlık derecesi*” kavramı ülkelerin endüstrileşme sürecinin özelliklerini belirlemektedir. (Gerschenkron, 1962, s. 353-354)

Gerschenkron, bu bileşenler doğrultusunda “*geri kalmışlık derecesi*”ne göre sınıflandırdığı farklı ülke gruplarından belirgin bir sıçrama (spurt) göstermiş ekonomilerde endüstrileşme için gerekli ön koşulların yerini ikame ögelerin aldığını ve bu ikame ögelerin, geç endüstrileşen ülkelerde endüstrileşmenin yönünü belirleyen kurumlar olduğunu savunmaktadır. (1962, s. 358) Ülkelerde endüstrileşmenin yönünü belirleyen ve kurumsal çerçevesini çizen bu kurumlar, özellikle endüstrileşmenin finansmanında belirleyici olan ögelerdir. Bu bağlamda Gerschenkron’a göre, ülkelerin görece geri kalmışlık derecesi büyüdükçe, sermaye birikimi işlevi önce bankalar sonra da devlet tarafından üstlenilmekte ve endüstrileşme süreci ancak belli kurumların katkıları oranında hızlanabilmektedir. (1962, s. 85-97)

Dolayısıyla 19. yüzyılın başından I. Dünya Savaşı’na kadar ülkelerin endüstriyel süreçlerinden elde edilen tarihsel bulgulara göre, geri kalmış ülkelerin endüstrileşme süreçlerindeki kurumsal faktörler ülkelerin geri kalmışlık derecelerine bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Bu bağlamda Gerschenkron, bu kurumsal faktörlerin

oluşturduğu ikame öğeleri, farklı ülke örnekleri bağlamında şu şekilde açıklamaktadır:

“İngiltere’deki fabrika binaları hiç şüphesiz kişisel zenginliğin varlığından kayda değer miktarda faydalanmıştır. İngiltere’deki gelişmenin özelliklerinden biri de daha önce oluşan önemli ilerleme şartları içinde bireylerin endüstriyel arayışlara yatırım yapmak konusunda oldukça fazla istekli olmasıydı. Fakat Avrupa kıtasındaki daha geri kalmış ülkelerde ne önceki birikimler ne de endüstriyel gelişmeye duyulan ilgi geç endüstrileşmenin daha büyük sermayeye olan gereksinimi ile bağdaşmamaktaydı. Almanya’da sermaye temini, kendiliğinden sermaye birikimi süreci ile değil bankacılık sisteminin kredi yaratma politikalarının rolü ile ikame edilmiştir. Rusya’da sermaye temini endüstrileşme öncesi birikimlere değil, devletin sermaye sağlamada stratejik etken olarak kabul edilmesine ve bütçe politikalarına bağlı olmuştur” (1962, s. 45-46).

Bu çerçevede çalışmanın amacı daha az geri kalmış ülke olarak kabul edilen Almanya’da, ikame edici kurum olarak ortaya çıkan bankaların endüstrileşmenin finansman ihtiyacını karşılama biçimini, endüstrileşmenin gelişme yönü üzerindeki etkilerini ve bankalar ile endüstriyel girişimler arasındaki ilişkinin boyutunu ele almaktır.

1. Evrensel Bankacılık Tanımı

İkinci kuşak endüstri devrimini yaşayan ya da Gerschenkron’un kavramsal deyişiyle geç endüstrileşen ülkeler olarak tanımlanan ülkelerde, endüstrileşme için gerekli sermayenin temin edilebilmesi için özgül kurumların gelişmesine gereksinim duyulmuş, bankalar özellikle görece geri kalmışlık derecesi azaldıkça endüstrileşmenin özgül kurumlarından biri olarak kabul edilmiştir. (Gerschenkron, 1962, s. 14-15) Batı Avrupa’nın büyük bölümünün ekonomik tarihi incelendiğinde, bankalar geç endüstrileşen ülkelerde finansal kaynakları doğrudan harekete geçirmiş ve bu kaynaklar sayesinde yeni endüstriler yaratılmıştır. Bu çerçevede bankalar demiryolu inşa etmek, madenleri işletmek, fabrikalar açmak, limanlar kurmak ve kentleri modernize etmek fonksiyonlarını üstlenmiş, altyapı yatırımlarını finanse edecek kadar büyük sermaye birikimi sağlamıştır. (Chandler, 1990, s. 417-419)

Geç endüstrileşen ülkelerde sermaye piyasasının eksikliklerini tamamlamak ve özel sektörü teşvik etmek için kurulan bankalar, yatırım ve ticari bankacılığı birlikte gerçekleştiren evrensel bankalardır. Bankaların endüstrinin gelişmesinde önemli rol üstlenmesi gerektiğini savunan Claude Henri Saint Simon’un fikirlerinden etkilenen Emile ve Isaac Pereire kardeşlerin 1852’de Fransa’da hem bir mevduat bankası hem de bir kalkınma-yatırım bankası olan Credit Mobilier’i kurması evrensel bankacılık sisteminin de başlangıcı olmuştur. Mevduat toplayan ve aynı zamanda endüstriyel yatırımlar yapan Credit Mobilier tipi bankalar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta Almanya, İtalya ve Rusya olmak üzere birçok ülkenin bankacılık sistemini etkilemiştir. (Cameron, 1956) Bu bağlamda,

“19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kıta Avrupası bankacılığını derinden etkileyen şey Pererire’lerin büyük yankılar yapan uygulamalarıydı. Çeşitli ülkelerdeki Pereire tarzında biçimlenen banka sayıları hatırı sayılır orandaydı. Fakat bunların Pereire’yi kölece taklit etmelerinden daha önemli olan şey; Pererire’lerin temel fikrini benimsemeleri ve yeni bir banka türü ile, evrensel bankayla iş birliğine girmeleriydi ki bu banka Almanya’da kıta Avrupasındaki çoğu ülkeyle birlikte hayli hakim olmuş bir banka tipi idi. Credit Mobilier tipi bankalar ile dönemin lideri İngiltere’nin ticari bankaları arasındaki fark çok önemli bir farktı. Temelde kısa dönemli sermaye kaynağı olarak hizmet etmesi planlanmış İngiliz bankaları ile ekonominin uzun dönemli yatırım ihtiyaçlarını finanse etmesi için düzenlenmiş bir banka arasında tam bir uçurum vardı. Evrensel banka tipinin örneği olarak alınabilecek olan Alman bankaları (süreç içerisinde) başarılı bir biçimde Credit Mobilier’in temel fikrini ticari bankaların kısa vadeli faaliyetlerinde birleştirmişti” (Şahinkaya, 1998, s. 35).

Dolayısıyla ticari bankalar ile yatırım bankalarının fonksiyonlarını üstlenerek karma örgüt yapısına sahip olan evrensel bankalar, bir yandan mevduat toplarken, diğer yandan elde ettiği kısa vadeli fonları uzun vadeli yatırımları finanse etmek için kullanmıştır. (Landes, 1998, s. 22) Böylece bu bankaların kredi yaratma politikaları geç endüstrileşen ülkelerde sermaye oluşumunda ve sermayenin hareketliliğinin sağlanmasında önemli rol oynamış, bu ülkelerdeki girişimci ve sermaye yetersizliği giderek azalmıştır.

2. Almanya’da Endüstrileşme Sürecinde Evrensel Bankaların Rolü

Almanya’da 1837 yılında Rhineland bankerleri Rhenish Demiryolu Şirketi’ne mali destek sağlamış ve Rhenish demiryolu yapımına ait menkul kıymetlerin ihracında aracı rol üstlenmiştir. Böylece Rhenish Demiryolu Şirketi’ne ait hisse senetlerinin büyük bölümünü elde eden Rhineland bankerleri yönetime katılma (oy) hakkı elde etmiştir. Yine aynı dönemde Leipzig bankerleri de Saxon demiryolları yapımının finansmanında önemli rol üstlenmiş, bu demiryolu işletmelerinin yönetimine katılmıştır. Almanya’da 1850’li yıllardan itibaren endüstriyel girişimlerin de bu sürece dahil olmasıyla bankalar ve girişimler arasındaki mali ve idari ilişkiler hızla gelişmiş, böylece evrensel bankalar ortaya çıkmıştır. (Trebilcock, 1981, s. 94) Dolayısıyla Alman bankacılık sisteminde devrim olarak nitelendirilebilecek olan dönem başlamıştır. Bu devrimin başlangıç noktası Fransız Credit Mobilier’i model olarak Rhineland bankerleri tarafından kurulan Darmstädter Bank olmuştur. Bu bankanın uzun vadeli yatırımları finanse etmesi amaçlanmıştır. Daha sonra kurulan kredi bankaları da oldukça yüksek risk taşıyan endüstrileşme alanlarında yatırım yaparken aynı zamanda sıradan bankacılık hizmetlerini de üstlenmişlerdir. (Şahinkaya, 1998, s. 39)

1870-1913 yılları arasında Almanya’da bankacılık sistemi ve sermaye piyasası endüstri devrimini gerçekleştiren diğer ülkelerle kıyaslandığında oldukça gelişmişti. (Fohlin, 2007, s. 36; Tilly, 1967, s. 181; Tilly, 1986; Tilly, 1998, s. 13;) Calomiris, 1870-1891 yılları arasında A.B.D ve Almanya’nın bankacılık ve finansal sistemini ele aldığı çalışmasında Almanya’da bankacılık sisteminin A.B.D ile

karşılaştırıldığında oldukça gelişmiş bir yapıya sahip olduğunu ileri sürmüştür. (Calomiris, 1995)

Almanya'da evrensel bankaların endüstrileşme sürecine entegrasyonu üç aşamadan oluşmaktaydı; birinci aşamada evrensel bankalar endüstriyel girişimlere uzun vadeli fon sağlamak ve bu girişimlere ait menkul kıymetlerin ihraç edilmesinde aracı rol üstlenmekteydi. İkinci aşamada, evrensel bankalar fon sağladıkları endüstriyel girişimlerin yönetimine katılarak idari ve ekonomik kararlarında etkili olmaktaydı. Üçüncü aşamada ise, evrensel bankalar ekonomik güçlerini arttırmak için endüstri alanında etkinlik gösteren anonim ortaklıkların sermayelerindeki payını arttırmaya yönelik tedbirler almaktaydı. (Trebilcock, 1981, s. 94)

Almanya'da evrensel bankalar endüstriyel girişimlere borçlu cari hesap kredileri açarak ve bu girişimlere ait daha çok uzun vadeli menkul kıymetleri ihraç ederek fon sağlamıştır. Şöyle ki, bankalar endüstriyel girişimlerin yatırım yapmak için gereksinim duyduğu fonları karşılamak için bu girişimlere kısa vadeli faiz oranlarının geçerli olduğu borçlu cari hesap kredileri açmıştır. Daha sonra evrensel bankalar endüstriyel girişimlerin ödeme gücünü garantilemek amacıyla, bu girişimler için uygun ortam oluştuğunda sermaye piyasasında endüstriyel girişimlere ait menkul kıymetleri ihraç etmiştir. Böylece endüstriyel girişimler evrensel bankalara borçlarını geri ödemiş, kısa vadeli faiz oranları ile uzun vadeli borçlanabilmişlerdir. (Edwards ve Ogilvie, 1996, s. 428-439) Dolayısıyla endüstriyel girişimlerin borçlanma yoluyla sağladığı dış finansman kaynakları 1890'lı yıllardan itibaren artmıştır. Tablo 1'e göre; Almanya'da Ruhr'da yer alan 11 çelik firmasının iç finansman oranı 1870-1895 yılları arasında yüksek olmasına rağmen 1890'ların ortalarından itibaren bu oran gerilemiştir. Özellikle ekonomik canlanma dönemlerinde endüstriyel girişimlerin iç finansman oranı azalırken, dış finansman oranı yükselmiştir. (Tilly, 1992, s. 101)

Tablo 1: Almanya’da Ruhr’da Yer alan 11 Çelik Firmasının İç Finansman Oranı (%)

<i>Firmalar</i>	<i>1878/9-1894/5</i>	<i>1895/6-1913/4</i>	<i>1878/9-1913/4</i>
<i>Gutehoffnungshütte</i>	129.1	75.9	79.8
<i>Krupp</i>	148.7	98.7	106.6
<i>Hörder Verein</i>	61.8	91.7	76.3
<i>Phoenix</i>	112.1	111.1	111.2
<i>Bochumer Verein</i>	177.0	66.0	82.3
<i>Union</i>	168.2	88.9	106.1
<i>Rheinische Stahlwerke</i>	89.1	66.8	68.0
<i>Hoesch</i>	167.0	94.9	99.3
<i>Schalken</i>	124.1	101.7	103.9
<i>Deutsch-Luxemburgische</i>	-	-	53.9
<i>Gewerkschaft Deutscher Kaiser</i>	-	-	75.9
<i>Ortalama</i>	122.1	84.6	87.4

Kaynak: Edwards ve Ogilvie (1996, s. 438)

Bununla birlikte 1870’li yılların sonuna kadar evrensel bankalar finansal riski azaltmak için endüstriyel alanda faaliyet gösteren anonim şirketlerin sermayesine iştirak etmişlerdir. Dolayısıyla bu bankalar hem karşılaşılan riskleri üstlenmek için yeterli mali güce hem de girişimci rolünü üstlenmek için bu alanda gerekli bilgi ve uzmanlığa sahipti. Öte yandan evrensel bankalar devletin öncelikleri içinde endüstrinin gelişmesini teşvik etme ve cesaretlendirmeye yönelik bir amaçla kurulmuştur. Bu nedenle evrensel bankaların aynı zamanda ulusal politikaların araçları olarak hizmet ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda Almanya’da evrensel bankalar bir yandan sermayenin ekonomi açısından verimli alanlara yatırılmasını sağlamış, diğer yandan sermaye piyasasının gelişmesini hızlandırmıştır. (Stolper vd., 1967, s. 26) Böylece özel sektörü teşvik etmeyi başaran evrensel bankalar,

endüstrileşmenin kolaylaşmasında büyük rol oynayan sermaye hareketini mümkün kılmıştır. Almanya’da sermaye kıtlığı sorunundan çok, var olan sermayenin endüstrilere yönlendirilememesi sorunu olduğunu öne süren bazı araştırmacılara göre evrensel bankalar, endüstrileşmenin önündeki en büyük engellerden birini ortadan kaldırmıştır. (Borchardt, 1991, s. 17-29; Feldenkirchen, 1991, s. 118; Trebilcock, 1981, s. 62; Tilly, 1967, s. 155-156)

Yine Almanya’da evrensel bankalar endüstriyel girişimlerin izledikleri politikaları denetlemiş, endüstrinin gelişmesi amacıyla idari ve ekonomik tedbirler almıştır. Özellikle 1880’li yıllardan itibaren Almanya’nın kurumsal yapısında değişikliklerin ortaya çıkması ve sermaye piyasasının etkinlik düzeyinin artması, evrensel bankaların endüstriyel girişimler ile bağlarının güçlenmesini sağlamıştır. (Gerschenkron, 1962, s. 14) 1880’li yıllardan itibaren anonim şirketlere denetim zorunluluğu getirilmiş, denetçiler ise evrensel bankalar olmuştur. (Edwards ve Ogilvie, 1996, s. 428) Dolayısıyla Alman bankaları destekledikleri firmalardaki çıkarlarını koruyabilmek için firmaların yönetim kurullarında yer almıştır. Böylece mali piyasalarda karar almaya temel oluşturan bilginin tam ve doğru olarak elde edilmesi kolaylaşmış, kredi piyasasında yanlış kredi kararları ile ortaya çıkabilecek maliyetler azalmıştır. (Tilly, 1992, s. 104) James’e göre, Almanya’da evrensel bankalar yatırım fonlarını endüstriyel alanlara yöneltmenin yanı sıra, bir finansal aracı olarak enformasyon üretimi konusunda uzmanlaşmıştır. (James, 1992) Özellikle menkul kıymet ihraç eden kurumlar hakkında bilgilendirme sağlayarak asimetrik bilginin finansal sistemde neden olduğu etkinsizliği önlemiştir. (Edwards ve Ogilvie, 1996, s. 430-437; Tilly, 1999, s. 152; Trebilcock, 1981, s. 95)

Ayrıca A.B.D ile kıyaslandığında Almanya’da kurulan evrensel bankalar büyük ölçekli girişimlerin idari kararlarında daha çok etkili olmuştur. (Fear ve Kobrak, 2010, s. 706) Dolayısıyla Almanya’da bulunan özel şirketlere yatırılan sermayenin bankalara ait olması, bu bankalara kapitalist girişimci niteliği kazandırmıştır. Böylece bankaların endüstriler üzerindeki denetim gücü de artmaktadır. Bu çerçevede,

“Büyük bankalar (...) endüstri ile olan bağlarını üretim yöresine ve sektörüne göre elverdiğince çok yönlü olarak geliştirmeye, ayrı ayrı kuruluşların tarihsel gelişiminden kaynaklanan yöresel ve sektörel dağılımındaki pürüzleri gidermeye çalışıyorlar. Endüstriyel ilişkilerini düzenle yürüten iş bağlantılarına dayandırma ve yönetim kurullarına sistemli olarak kendi temsilcilerini yerleştirme politikası çerçevesinde, bu ilişkilere yaygınlaşma ve derinleşme olanağını ve eğilimini kazandırma çabası da bu çalışmalarla elele yürüyor. (...) Sadece altı büyük Berlin Bankasının yönetim kurullarındaki toplam temsilci sayısı 751’dir. Müdürler ve yönetim kurulu üyelerine ilişkin en son rehberde (1909) Almanya’daki bu pozisyonların sayısı 12.000, ama bunlardan 2.918 tanesi 179 kişinin elinde bulunuyor. Rekor ise 44 pozisyonla Berliner Haldelgesellschaft’tan bay Karl Fürstenberg’in elindedir. Bunu Dresdner Bank’tan Eugen Gutman 35 pozisyon ile izliyor” (Şahinkaya, 1998, s. 39).

Dolayısıyla endüstri ve evrensel bankalar arasında özel sıkı bağlar ortaya çıkmıştır. Örneğin, Siemens&Halske ile Deutsche Bank arasındaki, AEG (General Electric of Germany) ile Berliner Handelsgesellschaft bankası arasındaki ve Gelsenkirchen Bergwerkgesellschaft şirketi ile Diskontogesellschaft bankası arasındaki bağlar giderek güçlenmiştir. (Fear ve Kobrok, 2010, s. 724; Neuberger, 1977, s. 195) Öte yandan demir-çelik endüstrisinde yer alan Thyssen ile Stinnes ve kimya endüstrisinde yer alan birkaç firma evrensel bankalar ile iç içe olmaktan kaçınmışlardır. (Trebilcock, 1981, s. 96; Şahinkaya, 1998, s. 40; Feldenkirchen, 1991, s. 135)

Almanya’da 1873 yılında başlayan ekonomik durgunluk (Gründerkrise) mali yapısı zayıf bankaların ve finansal kurumların evrensel bankalar tarafından devralınmasına neden olmuştur. Ülkede banka birleşmeleri ve finansal kurumların evrensel bankalar tarafından devralınması 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş, 1901 yılında 116 ticari banka ve finansal kurum evrensel bankaların “*alışveriş listesi*”ne dahil olmuştur. Örneğin, 1901’de Frankfurt’taki Rothschild bankası Diskontogesellschaft tarafından, yine 1904’de Frankfurt’ta faaliyet gösteren Erlanger&Söhne bankası Dresdner Bank tarafından devralınmıştır. Böylece evrensel bankaların sermaye stoku artmıştır. Örneğin, 1911 yılında Deutsche Bank’ın sahip olduğu toplam sermaye tutarı 49 milyon sterline ve Diskontogesellschaft’ın toplam sermayesi ise 33 milyon sterline ulaşmıştır. (Trebilcock, 1981, s. 98) Öte yandan sadece ekonomik durgunluk değil, aynı zamanda evrensel bankalar ile büyük ölçekli endüstriyel girişimler arasındaki dayanışma da bankaların birleşmesine ve evrensel bankaların sermaye stokunun artmasına neden olmuştur. (Trebilcock, 1981, s. 98) Almanya’da fabrikaların ölçeklerinde meydana gelen büyüme bankaların sermayelerini arttırma yönünde bir baskıyla karşılaşmasına neden olmuştur. Örneğin, Essener Kreditanstalt özellikle büyük ölçekli endüstriyel girişimlere mali destek sağlamak için sürekli sermayesini arttırmıştır. (Trebilcock, 1981, s. 95) Dolayısıyla özellikle büyük ölçekli endüstriyel girişimlere ait menkul kıymetlerin satın alınmasında daha çok sermayeye gereksinim duyulması bankaların bir araya gelmesine neden olmuş, bankacılık ağı gelişmiştir. (Trebilcock, 1981, s. 98) Trebilcock, Almanya’da bankaların bir araya gelerek oluşturdukları bu banka gruplarını Japonya’daki finans ve endüstri şirketleri grubu olan “*zaibatsu*”lara benzetmiş, ancak Almanya’da oluşan bu banka gruplarının zaibatsulardan daha güçlü ve çok olduğunu savunmuştur. (1981, s. 99) Dolayısıyla finansal yoğunlaşmanın artmasıyla birlikte Almanya’da dört büyük banka Deutsche Bank, Dresdner Bank, Darmstädter Bank ve Diskontogesellschaft endüstri ve ticaret sektörleri başta olmak üzere hemen hemen tüm iktisadi hayata egemen olmuştur. (Şahinkaya, 1998, s. 41) Bu bankalardan Deutsche Bank sahip olduğu fonların büyük bölümünü elektrik endüstrisine, Darmstädter Bank demiryollarına ve Diskontogesellschaft ise kömür endüstrisine yönelmiştir. (Trebilcock, 1981, s. 95) Ayrıca 1882-1895 yılları arasında ülkede yapılan net

yatırımların yaklaşık %50'si evrensel bankalar tarafından finanse edilmiştir. (Feldenkirchen, 1991, s. 128)

Öte yandan banka sermayesinin yoğunlaşması, sınaî sermaye ile banka sermayesi arasındaki bağlantılar, mali sermayenin oluşumu ve ekonomik mali yapıların üzerindeki etkileri açısından oldukça önemlidir. Banka sermayesinin yoğunlaşması bankaların denetleyebildiği sektörü genişletmekte, bankaların gerçekleştirdiği işlem hacmi arttıkça sermayenin getirisi de yükselmektedir. Almanya'da bankacılık sektöründe ortaya çıkan net bir yoğunlaşma eğilimine koşut olarak sınaî sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi de artmıştır. (Gerschenkron, 1962, s. 15; Stolper vd., 1967, s. 28) Bu bağlamda banka sermayesinin yoğunlaşmasıyla ortaya çıkan mali gücün yoğunlaşan sınaî sermaye gücü ile birleşmesi Almanya'da ekonomik büyümeyi hem teşvik etmiş hem de yönlendirmiştir. Dolayısıyla *“daha az banka ve endüstriyel girişimin bulunduğu bir zincirin başında olan evrensel bankalar kendi ekonomik politikalarını uygulayabilecek güce ve donanımına sahip olmuştur”* (Trebilcock, 1981, s. 100). Öte yandan Hilferding, banka sermayesinin ve sınaî sermayenin yoğunlaşmasının özellikle ekonomik durgunluk dönemlerinde sermaye piyasasının ve borçlanma hacminin kontrol edilmesini kolaylaştırdığını savunmuştur. (Aktaran: Trebilcock, 1981, s. 97-101) Hilferding, bankalar ve endüstriyel girişimler arasındaki bu ilişkinin özellikle geç endüstrileşen ülkelerde ortaya çıktığını savunmaktadır. (Aktaran: Sönmez, 2005, s. 49)

Bununla birlikte Almanya'da özellikle 1893-1908 yılları arasında banka sermayesinin aşırı yoğunlaşması zaman zaman finansal riskin artmasına neden olmuştur. Bu dönemde banka varlıklarının yükümlülükler oranı %85'den %62'ye düşmüş, finansal riskin azaltılması için bankacılık sistemine yönelik reformların yapılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede 1908 yılında Alman Banka Danışma (German Bank Inquiry) kurumu kurulmuştur. (Trebilcock, 1981, s. 101)

Almanya'da evrensel bankalar finansal kaynakları daha çok kömür, demir, çelik, mühendislik ve elektrik endüstrilerine yönlendirmiş, tekstil ve gıda malları gibi tüketim malları endüstrileri ile ilgilenmemişlerdir. (Gerschenkron, 1962, s. 15; Tilly, 1998, s. 13) Dolayısıyla Almanya'da evrensel bankaların, sermayelerini hafif endüstriden çok ağır endüstriye yönlendirmeleri, özellikle 1880'li yıllardan itibaren sermaye piyasasında sıkı kontroller yaparak, ağır endüstride faaliyet gösteren özel şirketleri denetlemeleri, oligopolistik kuruluşların gelişmesine neden olmuştur. (Gerschenkron, 1962, s. 15) 1890'lı yıllardan itibaren bankaların ve özel şirketlerin mali çıkar ve talepleri doğrultusunda izlediği politikalarla birlikte özellikle kömür, çelik ve elektrik endüstrilerinde oligopolistik eğilimler artmıştır. Mali açıdan güçlü olan endüstriyel girişimler rakip girişimleri teslim alma çabası içine girmiş veya endüstriyel girişimler arasında birleşmeler ve evlilikler ortaya çıkmıştır. (Fremdling ve Tilly, 1976, s. 418; Guinnane, 2002, s. 78; Tilly, 1998, s. 16;) Hilferding'e göre, özellikle ağır endüstride faaliyet gösteren endüstriyel girişimlerin gereksinim

duydıkları sabit sermayeyi evrensel bankalardan temin etmesi ve 1890 yılından itibaren banka yöneticileri ile güçlü kartel liderlerinin işbirliği içinde olması özel şirketler ve bankalar arasındaki bağımlılığı daha da arttırmıştır. (Aktaran: Sönmez, 2005, s. 49; Aktaran: Trebilcock, 1981, s. 97) Örneğin, 1910'da Almanya'da Gelsenkirchen Rhenish-Westphalian kartelinin kurulmasında Deutsch Bank ve Dresdner Bank önemli rol oynamış, böylece madencilik ve metalurji endüstrileri bu bankalar tarafından sürekli denetlenmiştir. (Trebilcock, 1981, s. 97) Dolayısıyla daha öncede bahsedildiği gibi, evrensel bankalar ağır endüstride oligopolistik kuruluşların ortaya çıkmasını desteklemiş, Almanya'da banka sermayesinin yoğunlaşması sınıai sermayenin yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Trebilcock'a göre, Almanya'da evrensel bankalar sadece sınıai sermayenin yoğunlaşmasına neden olmamış aynı zamanda endüstriyel girişimler arasında "kümeleme" ye yol açmıştır. Bu çerçevede Trebilcock evrensel bankaları "hücreler" ve endüstriyel girişimleri de sürekli değişen "uydular" olarak tanımlamıştır. (1981, s. 100)

Bu bağlamda Almanya'da ilk kartel 1869 yılında oluşturulmuş, 1896 yılında ülkedeki kartellerin sayısı 250, 1905 yılında 385, 1914 yılında ise 600 olarak gerçekleşmiştir. Örneğin, 1909 yılında Almanya'da toplam kömür üretimi 89.2 milyon ton iken, toplam üretimin 85 milyon tonu Rhine-Westphalian Coal Syndicate tarafından yapılmıştır. Aynı dönemde çelik tröstünün, ülke üretimi içindeki payı %43-%44'e, elektrik tröstünün payı ise %40'a yükselmiştir. Dolayısıyla Almanya'da karteller ve tröstler faaliyette buldukları endüstriyel alanlardaki üretimin büyük bölümünü denetleme olanağına sahip olmuşlardır. (Sönmez, 2005, s. 39) Özellikle çelik tröstünün izlediği fiyat politikasının Alman ekonomisinin gelişmesi üzerindeki olumlu etkisini inkâr etmek mümkün değildir. (Tosdal, 1917, s. 303) Örneğin, Almanya'da çelik tröstü çeliği dış piyasada hem yurtiçi fiyattan hem de dünya fiyatından daha düşük bir fiyata satmış, çelik tröstünün yaptığı bu damping uygulaması ile birlikte ülkenin dünya çelik ihracatındaki payı artmıştır. (Tosdal, 1917, s. 286) Ayrıca çelik tröstünün izlediği fiyat sabitleme politikasıyla ülkede çeliğin fiyatında meydana gelen dalgalanmalar daha küçük olmaya başlamıştır. Öte yandan çelik tröstü yurtiçinde ılımlı fiyat politikası izlemiştir. (Tosdal, 1917, s. 284-303) Bununla birlikte, sınıai sermayenin yoğunlaşması ve endüstriyel girişimlerin güçlenmesi 20. yüzyılın başından itibaren bankalar ile endüstriyel girişimler arasındaki bağların zayıflamasına neden olmuş, bankaların endüstriyel girişimleri etkileme gücü azalmıştır. (Feldenkirchen, 1991, s. 133; Gerschenkron, 1962, s. 21; Neuberger, 1977, s. 191)

Öte yandan bankalar tarafından ödünç verilen yatırım fonlarının etkin yatırımlarda kullanılması zorunluluğu, endüstrilerde kullanılan teknolojilerin hızla gelişmesini sağlamıştır. (Burhop, 2006, s. 40) Ayrıca Almanya'da evrensel bankaların gelişimi uluslararası sermaye akımını da hızlandırmıştır. (Tilly, 1998, s. 14)

Sonuç olarak, Rusya'ya göre daha erken endüstrileşen, ancak geç endüstrileşen ülkeler içinde yer alan Almanya'da endüstrileşme sürecinde en önemli rol oynayan kurumlar evrensel bankalar olmuştur. (Gerschenkron, 1962, s. 14) Almanya'da iktisadi yapının köklü bir dönüşümle tarıma dayalı geleneksel yapıdan endüstriye dayalı modern bir yapıya kavuşma çabalarının finansman ihtiyaçları büyük ölçüde evrensel bankalar tarafından karşılanmış, bankalar ve mali kesim iktisadi gelişmenin ayrılmaz parçaları haline gelmiştir. (Bowen, 1950, s. 78; Bruck, 1938, s. 81; Chandler, 1990, s. 417-419; Fremdling ve Tilly, 1976, s. 417; Holborn, 1969, s. 382; Kocka, 1978, s. 538-539; Stolper vd., 1967, s. 26; Tilly, 1992, s. 97) Yine Trebilcock'a göre, 1914 yılında evrensel bankaların Alman ekonomisi içindeki payı diğer ülkelerle mukayese edildiğinde en yüksek seviyede gerçekleşmiştir. (1981, s. 100) Özellikle 1901 yılında yaşanan ekonomik durgunluk döneminde artan kredi talebi evrensel bankalar tarafından karşılanmış, böylece ekonomik durgunluğun derinleşmesi engellenmiştir. (Trebilcock, 1981, s. 100)

Gerschenkron'a göre, bankaların ülkelerdeki endüstrileşmede oynadığı rolü gösteren ölçütlerden biri, tüm bankaların mevduatlarının gayrisafi milli hâsılaya oranıdır. (1962, s. 14) Ona göre, ülkelerde endüstrileşmenin başlangıcında bankaların mevduatlarının gayrisafi milli hâsılaya oranında meydana gelen büyüme ya da endüstriyel sıçramadan sonra bu oranın görece yüksekliği bankaların endüstrileşmedeki rolünü gösteren göstergelerden biridir. İleri ülkeler ve çok geri kalmış ülkelerde bu oran daha yavaş bir hızla artarken, daha az geri kalmış ülkelerde bankaların mevduatlarının gayrisafi milli hâsıla oranında meydana gelen büyüme oldukça yüksektir. (Gerschenkron, 1962, s. 14; Aktaran: Tilly, 1998, s. 10) Tablo 2'de görüldüğü gibi, Almanya'da endüstriyel sıçramanın yaşandığı yıllarda bankaların toplam mevduatlarının gayrisafi milli hasılaya oranında meydana gelen büyüme oranı, endüstri devrimini gerçekleştiren diğer ülkelerle karşılaştırıldığında daha yüksektir. 1860-1880 ve 1880-1900 dönemleri arasında Almanya'da banka mevduatları üç kat artmış, Tablo 2'de görüldüğü gibi endüstrileşmenin başlangıcında banka mevduatlarının gayrisafi milli hasılaya oranı 0.05 iken endüstriyel sıçramadan 20 yıl sonra bu oran 0.16 olarak gerçekleşmiştir. (Fohlin, 2007, s. 69)

Tablo 2: Almanya ve Endüstrileşmiş Ülkelerde Evrensel Bankaların Rolü

<i>Ülke</i>	<i>Endüstriyel Sıçrama</i>	<i>Endüstrileşmenin Başlangıcında Banka Mevduatları/ GSMH</i>	<i>Endüstriyel Sıçramadan 20 Yıl Sonra Banka Mevduatları/ GSMH</i>	<i>Banka Mevduatları/ GSMH Yıllık Büyüme Oranı</i>
<i>İngiltere</i>	1783	0.18	0.30	0.024
<i>Belçika</i>	1833	0.06	0.16	0.048
<i>Fransa</i>	1829	0.06	0.09	0.020
<i>Almanya</i>	1850	0.05	0.16	0.063
<i>İtalya</i>	1896	0.22	0.35	0.025
<i>Rusya</i>	1884	0.18	0.23	0.013

Kaynak: Tilly (1998, s. 10)

Yine Tablo 3’de görüldüğü gibi, Almanya’da evrensel bankalar olarak kabul edilen Kreditbanken ve özel bankaların toplam varlıklar içindeki payı 1860’da %44.5, 1870’de %28.5, 1900’de %25.8 ve 1913’de %28.6 olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamlar diğer finansal kurumların payı ile karşılaştırıldığında, Almanya’da evrensel bankaların kredi yaratma politikalarının endüstrileşme sürecinde önemli rol oynadığı söylenebilir.

Tablo 3: Almanya’da Çeşitli Finansal Kurumların Toplam Varlıklar İçindeki Payı (%)

	<i>1860</i>	<i>1880</i>	<i>1900</i>	<i>1913</i>
<i>Merkez Bankası ve Emisyon Bankaları</i>	22.4	11.6	6.3	4.4
<i>Kreditbanken</i>	9.2	10.0	17.2	24.2
<i>Özel Bankacılık</i>	35.3	18.5	8.6	5.5
<i>Tasarruf Bankası</i>	12.0	20.6	23.3	24.8
<i>Kredi Birlikleri</i>	0.2	4.4	4.1	6.8
<i>Emlak Bankaları</i>	16.9	26.7	28.5	22.8
<i>Sigorta Şirketleri</i>	1.6	5.9	8.0	8.5
<i>Sosyal Sigorta Kurumları</i>	-	-	2.1	2.7
<i>Diğer</i>	2.4	2.3	1.7	0.3
<i>Toplam</i>	100.0	100.0	99.8	100.0

Kaynak: Edwards ve Ogilvie (1996, s. 431)

Almanya’da endüstride faaliyet gösteren anonim şirketlerin sermaye payının büyüklüğü de evrensel bankalar ile endüstriyel girişimler arasındaki ilişkilerin 1880’li yıllardan itibaren güçlendiğini göstermektedir. Almanya’da evrensel bankalar özellikle ağır endüstride faaliyet gösteren anonim şirketlere ait menkul kıymetlerin ihracında önemli rol üstlenmiş, bu şirketlerin sermaye stoku hızla artmıştır. 1913 yılında Almanya’da 5.486 adet anonim şirket yer alırken, Tablo 4’de görüldüğü gibi bu şirketlerin toplam sermaye stoku içindeki payı 1860 yılında %7.61 iken 1910 yılında %19.74’e yükselmiştir. (Edwards ve Ogilvie, 1996, s. 435)

Tablo 4: Endüstride Faaliyet Gösteren Anonim Şirketlerin Net Sermayelerinin Toplam Sermaye Stoku İçindeki Payı (%)

Yıllar	%
1860	7.61
1870	7.77
1880	9.46
1890	14.92
1900	16.19
1910	19.74
1913	17.77

Kaynak: Edwards ve Ogilvie (1996, s. 436)

Ayrıca Almanya’da evrensel bankalar sadece endüstriye mali destek sağlamakla kalmamış, aynı zamanda tarımsal kesime yapılan yatırımların finansmanında da önemli rol oynamıştır. Örneğin, Raiffeisen kredi kurumları tarımsal kesimin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. (Trebilcock, 1981, s. 99-101)

3. Sonuç

Bazı araştırmacılar, Almanya’nın 1850’li yıllarda yaşadığı endüstrileşme sürecinde bankaların çok az bir öneme sahip olduğunu ve ülkede bankaların finansal kaynakları belirli endüstrilere yönlendirmesinin ülkenin endüstrileşmesi üzerinde olumsuz etkiler yarattığını savunmasına rağmen, Almanya’da endüstrileşme için gerekli olan sermaye hareketliliği bankalar aracılığıyla sağlanabilmiştir. (Burhop, 2006, s. 41; Fohlin, 1999, s. 139-140; Guinnane, 2002, s. 74-88; Neuberger ve Stokes, 1974, s. 711; Neuberger, 1977, s. 207; Neuberger ve Stokes, 1978, s. 483; W. Lee, 1991, s. 13)

Bankalar ve endüstriyel girişimler arasındaki ilişkinin oldukça yakın olduğu Almanya’da evrensel bankalar “*endüstriyel girişimlere sermaye piyasasına iştirak edebilecek mali yapıya kavuşuncaya dek ‘bakıcılık’ yapmış, endüstriyel girişimlerin monopolcü yapılarını sürdürmek için üretim düzeylerini ‘kontrol altında tutmaya’ çalışmıştır*” (Gerschenkron, 1962, s. 88). Dolayısıyla geç endüstrileşen ülkeler içinde yer alan Almanya’da özellikle ağır endüstri ve elektrik endüstrisinin gelişimini teşvik eden en önemli kurumlar evrensel bankalar olmuştur.

KAYNAKÇA

- Borchardt K. (1991). Perspectives On Modern German Economic History And Policy, Çev. Peter Lambert, Cambridge University Press, Cambridge
- Bowen R. H. (1950). "Rise Of Modern Industry: The Roles Of Government And Private Enterprise İn German Industrial Growth, 1870-1914", The Journal Of Economic History, Vol. 10, Supplement: The Tasks Of Economic History, Pp. 68-81
- Bruck W. F. (1938). Social And Economic History Of Germany From William I To Hitler, 1888-1938: A Comparative Study, Oxford University Press, London
- Burhop C. (2006). "Did Banks Cause The German Industrialization?", Explorations İn Economic History, 43, Pp. 39-63
- Calomiris C. W. (1995). "The Costs Of Rejecting Universal Banking: American Finance İn The German Mirror, 1870-1914", Coordination And Information: Historical Perspectives On The Organization Of Enterprise, Der. N. R. Lamoreaux - D. M. G. Raff, University Of Chicago Press, Chicago, Pp. 257-315
- Cameron R. E. (1956). "Some French Contributions To The Industrial Development Of Germany, 1840-1870", The Journal Of Economic History, Vol. 16, No. 3, Pp. 281-321
- Chandler A. D. (1990). Scale And Scope: The Dynamics Of Industrial Capitalism, Ma: Belknap Press Of Harvard University Press, Cambridge
- Edwards J. - Ogilvie S. (1996). "Universal Banks Aand German Industrialization: A Reappraisal", The Economic History Review, New Series, Vol. 49, No. 3, Pp. 427-446
- Fear J. - Kobrak C. (2010). "Banks On Board: German And American Corporate Governance, 1870-1914", Business History Review, 84, Pp. 703-736
- Feldenkirchen W. (1991). "Banking And Economic Growth: Banks And Industry İn Germany İn The Nineteenth-Century And Their Changing Relationship During Industrialisation", German Industry And German Industrialization, Essays İn German Economic And Business History İn The Nineteenth And Twentieth Centuries, Der. W. R. Lee, Routledge, New York, Pp. 116-147
- Fohlın C. (1999). "Capital Mobilisation And Utilisation İn Latecomer Economies: Germany And Italy Compared", European Review Of Economic History, Vol. 3, No. 2, Pp. 139-174
- Fohlın, C. (2007). Finance Capitalism And Germany's Rise To Industrial Power, Cambridge University Press, Cambridge

- Fremdling R. - Tilly R. (1976). "German Banks, German Growth And Econometric History", The Journal Of Economic History, Vol. 36, No. 2, Pp. 416-424
- Gerschenkron, A. (1962). Economic Backwardness İn Historical Perspective, Harvard University Press, Cambridge
- Gunnane T. W. (2002). "Delegated Monitors, Large And Small: Germany's Banking System, 1800-1914", Journal Of Economic Literature, Vol. 40, No. 1, Pp. 73-124
- Holborn H. (1969). A History Of Modern Germany 1840-1945, Alfred A. Knopf, New York
- James H. (1992). "Banks And Economic Development: Comments", Finance And Financiers İn European History, 1880-1960, Der. Youssef Cassis, Cambridge University Press, Cambridge, Pp. 113-118
- Kocka J. (1978). "Entrepreneurs And Managers İn German Industrialization", The Cambridge Economic History Of Europe, The Industrial Economies: Capital, Labour And Enterprise, Der. M. M. Postan - D. C. Coleman - P. Mathias, Vol. VII, Part I, Cambridge University Press, Cambridge, Pp. 492-589
- Landes D. S. (1998). Kapitalizmin Doğuşu, Çev. Süleyman E. Gündüz, İnsan Yayınları, İstanbul
- Lee William R. (1991), "The Paradigm Of German Industrialisation: Some Recent Issues And Debates İn The Modern Historiography Of German Industrial Development, German Industry And German Industrialization, Essays İn German Economic And Business History İn The Nineteenth And Twentieth Centuries, Der. W. R. Lee, Routledge, New York, Pp. 1-46
- Neuberger H. (1977). "The Industrial Politics Of The Kreditbanken, 1880-1914", The Business History Review, Vol. 51, No. 2, Pp. 190-207
- Neuberger Hugh - Stokes Houston H. (1974), "German Banks And German Growth: 1883-1913: An Empirical View", The Journal Of Economic History, Vol. 34, No. 3, Pp. 710-731
- Neuberger Hugh - Stokes Houston H. (1978), "German Banks And German Growth: Reply To Komlos", The Journal Of Economic History, Vol. 38, No. 2, Pp. 480-483
- Sönmez S. (2005). Dünya Ekonomisinde Dönüşüm, İmge Kitabevi, Ankara
- Stolper G. - Hauser K. - Borchardt K. (1967). The German Economy 1870 To The Present, Çev. Toni Stolper, Brace&World, Inc., New York

- Şahinkaya S. (1998). “Sanayileşme Süreçleri Ve Kalkınma Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve Ve Türkiye Örneği”, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara
- Tilly R. (1967). “Germany”, Banking In The Early Stages Of Industrialization, Der. Rondo Cameron - Olga Crisp - Hugh T. Patrick - Richard Tilly, Oxford University Press, New York, Pp. 151-182
- Tilly R. (1986). “German Banking, 1850-1914: Development Assistance To The Strong”, Journal Of European Economic History, 15, Pp. 113-152
- Tilly R. (1992). “An Overview On The Role Of The Large German Banks Up To 1914”, Finance And Financiers In European History, 1880-1960, Der. Youssef Cassis, Cambridge University Press, Cambridge, Pp. 93-113
- Tilly R. (1998). “Universal Banking In Historical Perspective”, Journal Of Institutional And Theoretical Economics (Jite), Vol. 154, No. 1, The New Institutional Economics Financial Institutions In Transition: Banks And Financial Markets, Pp. 7-32
- Tilly R. (1999). “Public Policy, Capital Markets And The Supply Of Industrial Finance In Nineteenth Century Germany”, The State, The Financial System And Economic Modernization, Der. Richard Sylla - Richard Tilly - Gabriel Tortella, Cambridge University Press, Cambridge, Pp. 134-157
- Tosdal H. R. (1917). “The German Steel Syndicate”, The Quarterly Journal Of Economics, Vol. 31, No. 2, Pp. 259-306
- Trebilcock C. (1981). The Industrialization Of The Continental Powers, 1780-1914, Longman, London